

प्रकाशक :

ज. दा. कुलकर्णी, बी. ए. (आं.)
राजनीतिकोषमण्डल,
पृष्ठे २.

सर्वेक्षणकाराः स्वामतीकृताः

प्रस्तावना

श्री

पुराणमित्येव न साधु सर्वम्
न चापि काव्य नवमित्यवद्यम् ।

तन्त परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते

मूढः परप्रत्ययनेयवृद्धिः ॥ —कालिदास ॥

वर्षद्वयात् प्राक् श्रीवेङ्कटेशशास्त्रिण मन्त्रिकटे आगत्य स्वकीया राजनीतिकोप-
योजना विशदीचक्रुः । तत्क्षणे एव अस्या योजनायाः महत्त्वम् उपयुक्तता च
समधिगम्य “ सर्वथा अनुष्ठेयोज्य प्रयत्न ” इति स्वकीयाभिप्रायः मया स्फुटीकृत ।

कथमिति चेत्, महानय प्राचीनो भारती देश । अस्म देशस्य परम्पराऽपि
महती । अत्र भारते विविधानि राज्यानि सम्पन्नानि आसन् । एतद्विषये संस्कृत-
साहित्य विपुलेन विचारधनेन परिपूर्णं वर्तते । किन्तु तत्सर्वं नैव एकत्र सङ्कलित-
मुपलभ्यते । अयंशास्त्र चाणक्यमुने, तथैव च कामन्दकीयो नीतिसार, शुभ्र-
नीत्यादयश्च केचन विरला ग्रन्था वर्तन्ते, येषु राजनीतिविषयक साहित्यम् उप-
लभ्यते । वेदेषु तथैव च महामारत-रामायण-वायु-विष्णुपुराणादिषु बहूषु
ग्रन्थेषु, तथैव बाण-कालिदास-शूद्रकादिविरचितकाव्यनाटकादिप्रबन्धेष्वपि तत्र
प्रासङ्गिकसम्बन्धेन निबद्धा विचाराः अपि उपलभ्यन्ते ।

सप्रति जगति पाश्चात्यानामेव गौरवम् । तेषामेव विचारसरणिः शिरोभूता
दृश्यते । स्वतन्त्रे भारते यदा शासनसंविधान विरचितमस्मद्गुरीर्णं तदा प्रथममेवो-
द्घोषित यद् Sovereign Democratic republic इति आङ्ग्लशब्दाबलिना
सूचितमस्मच्छासनस्वरूपमिति । वयं पृच्छाम, के ते भाग्यशालिन, अस्मिन्भारते
ये अस्या शब्दावल्या अभिप्राय सम्प्रकनया ज्ञानु क्षमा । यस्तावत् आङ्ग्लभाषा
आङ्ग्लशास्त्राणि च सम्यक्तया अधीतानि ते तावत् क्षतान् पञ्च दश वा जनाः
स्यु । परमन्या सहस्रशो वर्तन्ते प्रजा । किं तासा प्रबोधन भवेत् ‘ Sovereign ’
इत्यादिशब्दसहत्या । पर ता एव प्रजा नृपप्रधानामात्यसचिवादीन् परपरागत-
शब्दान् विनायास जानन्ति इत्यत्र न सशय । एतं भारतीयपरंपराप्राप्तं शब्दः
तेषा प्रबोधन भवतीत्यत्र न सशय । एव परंपरावल परित्यज्य को वा लाभ,
भङ्गतीभाम् ?

अन्यच्च— नूतन युगदर्शन जगति सजातमित्यत्रापि न सन्देहः । वेवला प्राचीन-परंपरा ज्ञात्वंव अद्यतनमस्माक सर्वं कार्यं भवेत् इत्यपि वक्तुं दुःशकम् ।

यतो हि पाश्चात्यैरपि बहवो नूतना विचारा शास्त्राणि च प्रत्यक्षीकृतानि दृश्यन्ते । सर्वथा नोपेक्षणीयमेतद्विचारधनम् । अस्मदीया महती परम्परा एकतः, अन्यतश्च पाश्चात्याना सामर्थ्यशीला सर्वस्मिन्नपि जगत्यधिहृदा विचारपरम्परा । अस्मिन्द्विधीभावाकीर्णं प्रसङ्गे किमस्माक कर्तव्यम् ?

स्पष्टमेव हि तत्—निखिल ज्ञान भारतीय तदितर च अस्माभि स्वतन्त्रया बुद्ध्या आलोडय यावदस्माकमनुकूल तावत्सग्राह्यमनुष्ठेय च । वेवलमनुकरणं न कदापि स्पृहणीय कल्याणकरं च भविष्यति, इत्यपि सर्वेषां प्रत्यक्षमेव । सर्वदा विचार-परंरेव च भवितव्यम् । तदर्थमेव एष राजनीतिकोपरचनाप्रयत्नः । राजनीतिस्ताव-ज्जीवनस्य प्रधानमङ्गलम् । शासननिबद्धा एव भवन्ति सर्वा प्रजा । तासां सुखं स्वास्थ्यं च प्राधान्येन धामनाधीनम् । अत एव राजनीतेर्महत्त्वं विद्यते ।

भारते योजुभवः भारतीयं राजनीतिविषये सगृहीतं, तस्याभ्यास्य अस्मद-ध्वंस्तीवोपकारकं भविष्यति इत्यत्र न सन्देहलेशोऽपि ।

अयमेवानुभवः सर्वस्यापि सस्कृतवाङ्मयस्य विषये निवेदयितुं शक्यः । प्रथमं तावत् तस्य सावत्वेन सङ्ग्रहः आवश्यकः । यानि कानिचिद्वचनानि यस्मिन्वस्मिन्दि-द्वन्द्वे यत्र कुत्रापि वा भवन्तु उपलब्धानि स्युः, तानि सशोध्य एवस्मिन् स्थले स्वापनी-यानि । तद्विना समीचीनतया अभ्यासो न शक्यः । अन्यच्च कालनिश्चयं यावत्पर्यन्त-मसन्दिग्धतया ज्ञातुं शक्यते तावत्पर्यन्तं तानि तानि वचनानि कालदृष्ट्यापि विभक्त्योक्तव्यानि । तथा कृतं चेत् तदर्थं समकालिकानि सर्वाणि राजनीतिविषय-वचनानि एकपदे एव अभ्यासयोग्यानि भविष्यन्ति । याश्च सज्ञा यानि वा पदानि तेषु तेषु वचनेषु दृष्टिपथमागमिष्यन्ति तेषां सर्वेषां सम्यग्विचारेणार्पणनिश्चयं कर्तुं सुखरो भविष्यति । यथा आङ्ग्लभाषायां Democracy शब्दः ग्रीकभाषायां आगतः । तत्र 'डिमॉस' तथा 'क्रातीन्' इति पदद्वयं मूलं वर्तते । अत्र 'डिमॉस' पदेन जनाः अथवा प्रजा, 'क्रातीन्' पदेन च शासनमिति अर्थस्पष्टीकरणेन 'डिमॉक्रसी' इति पदस्य प्रजाशासनमित्यर्थं सिद्धो भवति । तथैव च भारतीयराजनीतेः 'राष्ट्र' 'प्रकृतिः' इत्यादीनां पदानां वैदिकनालमारभ्य अद्य यावत् के के अर्था आगन् तेषु अर्थपरिवर्तनं, प्रसङ्गविशेषेषु स्थापनायां वा सभाष्यन्ते इत्यादि ऐतिहासिक-विमर्शपद्धत्यनुसारं सत्तापनीयं भवति इत्यत्र न कस्यापि संशयः भवेत् । तदिदं नैकरयं कस्यापि विदुषः सुभाष्यम् । तदर्थं नैवेद्या विदुषां साहाय्यमपेक्ष्यते ।

अत्र प्रथममस्मिन् कानिदासकृतवाङ्मयनाटकादीनि गमयन्तोऽप्य आवश्यं कथनपरिहृत् इतः । अत्र विदुषामपि प्रायान् ज्ञानं च अग्रे पर्व विन्यगनीयमिष्यति

मुनिदिचतमेव । अयं प्रथम प्रयत्न श्रीवेकटेशशास्त्रप्रभृतिभिः विदुषा पुरस्तात्
 उपस्थाप्यते । श्रीमता राष्ट्रपतिपदमलङ्कितो वरकमले अय स्वल्प प्रयत्नः
 अस्माभिः सर्वैरपि समर्प्यते । अहो भाग्यमस्माकं यत् अद्यतनः सुमङ्गलावसरः
 उदितः । सर्वेषामपि विदुषा सन्तोषाय भवतु एष यत्न इति प्राञ्जयते—

वत्तो वामन पोतदार
 'लोककल्याण'
 कार्तिके वदि तृतीया १८७६
 पुष्पपत्तनम् ।

—दत्तशर्मा

पुरस्कारः ।

भारतस्य स्वातन्त्र्यप्राप्त्यनन्तरम् प्राचीनभारतीयवाङ्मयविषये सर्वत्रैव आदर-
प्रवृद्ध इति तु सर्वेषाम् विद्वदपदिष्टमोत्तमानाम् प्रत्यक्षम् । विशेषतः संस्कृतभाषाया
ये ये सशोधनविषया तेषु विदुषा तया शासनकर्तृणामपि समविक्रमेव प्रवृत्ति
प्रादुर्भूता । प्राक् पारतन्त्र्यकाले यदीसीन्यमासीत् तत्तु क्वापि प्रलय गतम् ।
अत एव अस्मिन् कार्यक्षेत्रे नवनवीनाः विविधा संस्था मौलिकं कार्यं कर्तुं
प्रवृत्ता । विविधानां विषयाणां सङ्कलनम्, विभजनं च अस्मिन् सशोधनविभागे
अत्यन्तम् आवश्यकम् भवति । नैकेषु विविधविषयेषु ग्रन्थेषु यः समानं भागं तस्य
एकत्र सङ्कलनम् इति एकम् कार्यम्, अन्यत् तु एकस्मिन् एव विषये वर्तमाना
विविधा सिद्धान्ता तेषाम् विविधैः अर्थैः विशदीकरणम् इति । कालतः देशतः च
शास्त्रसम्बन्धिन्य कल्पना विविधा भिन्ना च वर्तन्ते इत्यपि जानन्त्येव विद्वांसः ।

गते पञ्चाशद्वर्षात्मके काले भारते राज्यशास्त्रविषयका ये ये सिद्धान्ता
प्रतिपादिताः, यथा च विमर्शपद्धत्या तेषां शास्त्रीयं च सम्पादितम्, तन्वर्ममपि
पाश्चात्यानां राज्यशास्त्रानुसारि इत्यत्र न कस्यापि वैमत्यं भवेत् । यद् राज्यशास्त्रम्
अत्र विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु च विद्याभ्यस्य प्रतिदिनं पाठयते, यस्य च प्रचार-
प्राकृतेषु जनेषु भवति तदिदं सर्वम् अपि पाश्चात्यशास्त्रावलम्बितं एव । एतद्विषयकं
वाङ्मयमपि भारते पाश्चात्यराज्यशास्त्रम् अवलम्बितं एव प्रवर्तते । चाणक्यस्य अर्थ-
शास्त्रम्, महर्षेः व्यासस्य महाभारतम् शुश्रूषीति, वामन्दकीयो नीतिसारः इत्यादि
सर्वम् अतीव स्थूलदृष्ट्या परामृश्यते । तत्कालीना समाजस्थिति लोकाव्यवहार,
भौतिकसाधनानि इत्यादिविषयेषु शास्त्रीयदृष्ट्या विमर्शं विविधेषु ग्रन्थेषु कृतं
इति यद्यपि सत्यम् तथापि तत्र नवीना ऐतिहासिकविमर्शपद्धति शास्त्रीयसशोधन-
पद्धति च अतीव अल्पप्रमाणेनैव वर्तते । पाश्चात्यभाषासु समाजशास्त्रम् अधिष्ठितं
ये ये विषयाः प्रतिपाद्यन्ते तान् अधिष्ठित्य भारतग्रामि अवश्यम् सशोधनादि वर्तव्यम्
इति मन्यन्ते । “ अद्यतना विचारकल्पना प्रावृत्तविचारकल्पनाद्यपेक्षया अत्यन्तं
भिन्नाः वर्तन्ते, भविष्यत्कल्पनाद्यपेक्षया च भिन्नाः स्युः ” इति या विचारपद्धति सा
इतिहासपरम्पराम् आदृत्य एव स्वीकर्तव्या भवेत् । कोऽपि राजकीय राष्ट्रीय वा
विचारः भवतु, स सामाजिकानाम् परिवर्तनशीलानाम् आचारव्यवहारादीनाम् प्रथमं
परिवर्तनं कर्तव्यं अनन्तरं विवक्षितो भवति इति तु सर्वसम्मतेः । विविधानां
शास्त्रीयाणां सिद्धान्तानां प्राक्वनं स्वरूपम् किम् आसीत्, भविष्यत्काले किम् स्यात्
एतदवलोकनं नाम विचारशीलानां, संशोधनवर्मेण रत्नानाम् कार्यम् । एतन्कार्यं
शुर्वैव राज्यशास्त्रेभ्य इतरेभ्यः नेतृभ्यः च विद्वद्भिः पश्चात् विवादीभ्यः सन्देष्टव्यो

भवति । सामान्यनीतिविषयिण्य अथवा राजनीतिविषयिण्य कल्पनाः भवन्तु, ता सर्वा अपि यद्यपि प्रगमनशीला, देशकालानुसारं च भिन्नभिन्नाः, तथापि मानववत् अथवा समष्टिरूप मानव, गद्गगाप्रवाहवत् धीरगम्भीर मन्द मन्दम् पदक्षेपं करोति । अतः वैदिककालम् आरभ्य अद्ययावत् सर्वेषु अपि विषयेषु कथं कथा रीत्या च परिवर्तनम् अभूत् इत्येतत् ऐतिहासिकविमर्शपद्धत्या सूक्ष्मेक्षिकया अवश्यम् अवलोकनीयम् ।

इममेव भव्य व्यापक हेतुं मनसि निघाय भारतीय राजनीतिकोशमण्डलद्वारा कार्यं प्रचाल्यते । संस्कृतभाषायाम्, तथैव पालीप्राकृतादिभाषासु ये ये राजनीतिविषयकाः सिद्धान्ताः इतस्ततः प्रसृता वर्तन्ते तेषां, ऐतिहासिकविमर्शपूर्वकं सशोधनं सम्पादनं च वर्तव्यम् इति अस्य मण्डलस्य प्रधानं कार्यम् । कालदृष्ट्या देशदृष्ट्या अपि एतत्कार्यम् अतीव विस्तृतं वर्तते । आपञ्चपसहस्रवर्षम् जेजीयमानं भारतवर्षस्य ज्ञातं कालखण्डं, खण्डप्रायम् च इदमस्मात् राष्ट्रम्, सर्वस्पर्शी च राजनीतिविषयः । विद्वद्भिरेव अस्य कार्यस्य मूल्यम् ज्ञातुं शक्यते ।

अस्य राजनीतिकोशस्य आदर्शखण्डः “ कालिदासखण्डः ” अद्य अस्माभिः प्रकाश्यते । वचनानां सङ्कलनम्, सङ्कलितवचनानां विभजनम्, तत्र उपप्रकरण-रचनापूर्वकं टिप्पण्यादिपरिष्करणम् पारिभाषिकशाब्दादीनाम् अर्थां च इत्यनेन अयं खण्डः सर्वेषामपि आदरणीयो भवेत्, उपयोगाय च कल्पेत इति दृढं विश्वासः । तथापि—

‘ आपरितोषाद्विदुषाम् न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानाम् आत्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ ’

इति कविकुलगुरोः कालिदासस्यैव वचसा निवेदयति—

दिल्ली
११-११-५४

}

गाङ्गीळकुलोत्पन्न विष्णुसूनुः नरहरिशर्मा

कृतज्ञता

“ फलेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ” - कालिदास

महान् न सन्तोष यद् अद्य “ कालिदास-खण्डस्य ” प्रकाशन नाम । सवत्सरद्वयात् प्राक् अस्माभि स्व स्व नियतोद्योग परिपाल्य केवल प्राचीन-भारतीय-राज्यशास्त्रे अभिरुचि इत्येव भारतीय-राजनीति-कोशस्य कार्यं प्रारब्धम् । तदारभ्य चाणक्यस्य अर्थशास्त्रम्, कामन्दकीयो नीतिसार, ऋग्वेदस्य च प्रथम मण्डलम्, कालिदासीय वाङ्मय च अद्यावधि परिशीलितम् । तत्र अद्य कालिदासखण्डस्य प्रकाशनम् इति प्रमोदतेतमा चेत । तत्र च सुरसारस्वतसेवासुसंस्कारितस्वान्तानाम्, उदारचरितानाम्, सम्भावितगुणिगणानाम्, श्रीमताम् राष्ट्रपति- डॉ राजेन्द्र-महोदयानाम् आध्यक्ष्ये अय महोत्सव इति सविशेषोऽयमानन्द । साधूक्त खलु— “ मधुरं हि पयः स्वभाजतो ननु फीट् सितशर्करान्वितम् ” मधुरोष्णे गो दुग्धे सितशर्करासमिथणमिव अद्यतनोऽय समारम्भ । प्राचीन-भारतीय-राजनीती बद्धादराणाम्, त्रयस्त्रिंशत्कोटिसङ्ख्याकाना भारतीयाना हृदयमिव वर्तमानानाम्, राष्ट्रपतिमहोदयानाम् आशीर्वाचनेन आस्माकीन सर्वोऽपि क्लेश “ ब्रह्मणीव विवर्तागा फवापि प्रविलयं गत ” इति । अत नैकानि महत्वपूर्णानि कार्याणि परित्यज्य, स्वशरीरास्वास्थ्यम् अविगणय्य, राष्ट्रपतिमहोदयैः स्वयम् समागत्य “ कालिदास खण्डस्य ” प्रकाशनं क्रियते इति अत्यन्तम् अद्यतनशिरसा कृतज्ञताभाधं प्रथमं प्रकटीकरोमि ।

महामहोपाध्याया पोतदारमहोदया भारतीय-राजनीति-कोशमण्डलस्य अध्यक्षता । तं यद् अस्मिन् वर्मणि मागं दर्शनम् कृतम्, यच्च प्रस्तावना विलिख्य अहमपहृत, तदर्थं तेभ्य धन्यवादावितरणम् आवश्यक्म् ।

श्री वाषासाहेव गाडगीळ महोदयं विविधं प्रकारं गते वर्षद्वयात्मके काले सर्वात्मना परिपोषितमिदं मण्डलम् । चि च पुरस्काररूपेण अत्र प्रारम्भे तं महत्वपूर्णं विलिख्य अहमत्यन्तम् उपहृत । अत नम्रभावपुर सर तेभ्य धन्यवादापण निपते ।

म म चित्रावशास्त्रिण, श्रीमत् आवासाहेव मजुमदारमहोदया, श्री बे पा जोगीमहोदयाश्च विविध-साहाय्य-प्रदानेन नितरा धन्यवादान् अर्हन्ति ।

तिष्ठन्विद्यापीठस्य पायंक्ताभि श्रीवासीवर-भागवत-मुपनर-महोदयं नैवविध साहाय्यमस्मिन् वर्मणि प्रदत्तम्, अत नैम्यो धन्यवादा ।

मुद्रकमहोदयेभ्य धन्यवादकारणं तु प्रमप्राप्तमेवेति नम्—

—वैश्वदेवशास्त्री जोशी.

अनुक्रमणिका

प्रथमम् प्रकरणम् ।

राजा (१-५२)

(१) दैवी कल्पना			१-२
(२) अवतार-कल्पना			२-३
(३) राजप्रभावः			४-६
(४) शिक्षा			६-७
(५) पृथ्वीपतिः			७-८
(६) प्रजानुरागकल्पना			८-१०
(७) लोकपिता			१०
(८) लोकापवादमहत्त्वम्			११
(९) रक्षणकल्पना, रक्षणमर्यादा			१२-१५
(१०) चातुर्वर्ण्यपालनम्			१५
(११) क्षात्रधर्मः			१६-२०
(१२) ब्राह्म-क्षात्र-सहकारिसम्बन्धः			२०-२१
(१३) ब्राह्म-क्षात्र-विरोधसम्बन्धः			२१-२२
(१४) आश्रमधर्माः			२२-२५
(१५) राज्याभिषेकः			२५-२७
(१६) सिंहासनाधिकारः			२८-२९
(१७) राज्यप्रदेशस्य विभजनम्			२९-३०
(१८) राजविद्वानि			३०-३२
(१९) राज्ञां विशिष्टविवाहाः			३२-३५
(२०) विद्वज्जिदन्ममेधयज्ञवर्णनम्			३६-३८

(२१) राजकृत-विद्वत्सभाजनम्		३८-४२
(२२) विद्वत्कृतराजसंमाननम्		४२-४३
(२३) उपायनानि		४३-४४
(२४) व्यसनानि		४५-४६
(२५) धर्मासनम् (अधिकरणव्यवहारः)		४७-४९
(२६) आदर्शराजकल्पना		४९-५२

द्वितीयम् प्रकरणम् ।

सचिवः (५३-६२)

(१) सचिवकर्तव्यम्		५३-५६
(२) दूत-प्राणिधयः		५६-५८
(३) पुरोहितः		५८-६०
(४) मन्त्रविमर्शः		६०-७२

तृतीयम् प्रकरणम् ।

सुहृद् (६३-७९)

(१) द्वादशराजमण्डलम्		६३-६६
(२) दिग्भिजययात्रारम्भौ		६६-६७
(३) अरिमण्डलम्		६७-७०
(४) मित्रवर्गः		७०-७१
(५) सामन्तव्यवहारः		७१-७३
(६) शक्तित्रयम्		७४-७५
(७) नीतिचतुष्टयम्		७५-७७
(८) पाङ्गुण्यम्		७७-७९

चतुर्थम् प्रकरणम्

कोशः (८०-८३)

(१) करादिः			८०-८१
(२) सामन्तेभ्यः अप्रहार-बलि-रूपकरादिः			८२
(३) निर्वंशघनम्			८२-८३
(४) कोशनिरभिलाषित्वम्			८३

पञ्चमम् प्रकरणम् ।

राष्ट्रम् (८४-८८)

(१) प्रदेशः सीमा च			८४-८५
(२) सुराज्यनिर्देशः			८५
(३) नृपविहीनराज्यावस्था			८५-८६
(४) द्वैराज्यकल्पना			८६-८७
(५) धर्मप्रधानराज्यसंस्था			८७
(६) पुरुषार्थेषु समानता			८७-८८
(७) राज्यसुखकल्पना			८८

षष्ठम् प्रकरणम्

दुर्गाः (८९-९२)

(१) दुर्गाविशेषाः			८९
(२) राजधानीवर्णनम्			९०-९२

सप्तमम् प्रकरणम्

बलम् (९३-१०४)

(१) सेनाविभागः			९३-९५
(२) विजयान्ते मद्युपानम्			९५
(३) अन्तःपुररक्षणम्			९५-९६
(४) धर्म्ययुद्धकल्पना			९६
(५) अस्त्राणि			९७-९८
(६) शस्त्रविशेषाः तत्प्रभावश्च			९९
(७) सङ्ग्रामवर्णनम्			९९-१०१
(८) कूटयुद्धम्			१०१-१०२
(९) ध्वजकेतवः			१०२-१०३
(१०) युद्धे मृतानां विशिष्टा क्रिया			१०३
(११) हिंसा-प्रतिषेधः			१०३-१०४

प्रथमम् परिशिष्टम् ।

(यचनानाम् अकाराद्यनुक्रमेण सूचिः)		१०५-११५

द्वितीयम् परिशिष्टम् ।

(विशिष्ट-पारिभाषिक-शब्दाः)		११७-११९

- भारतीय - राजनीति-कोषः कालिदास-खण्डः

प्राचीन-भारतीय-राजनीतिविषये विचारे क्रियमाणे ऋग्वेदमादितः विमर्शः कर्तव्यो भवति । शतपयादयो ब्राह्मणग्रन्थाः, नैकानि धर्मसूत्राणि, महाभारतम्, अर्थशास्त्रम्, मन्वादयः स्मृतयः, कामन्दकीयो नीतिसारः, पाठी-प्राकृतादि-भाषासु च वर्तमानाः प्रथिताः बहवो ग्रन्थाः प्राधान्येन परामर्शनीयाः भवन्ति । सत्त्वपि प्रधानभूतेषु एषु ग्रन्थेषु, राजनीतिकोशस्य 'आदर्श-स्वरूपाविष्करणाय' कविकुलगुरुः कालिदासः एव अस्माभिः इदम्प्रथमतया स्वीकृतः, इत्यत्र विद्वत्त्वपि महत् कुतूहलं भवेत् ।

अत्रेदमस्माकमाकृतम्-संस्कृत-सारस्वतम् आसेध्यमानानां सर्वेषामपि विदुषां, परस्परविरुद्धमतानुयायिनामपि सताम्, 'कालिदासः' सुपरिचितः परमादरणीयः च । किं च कालिदासस्य कविकुलगुरुत्वे जीवनस्य सर्वेष्वपि विषयेषु 'समस्पर्शित्वम्' एव प्रधानं निदानम् । अतः कालिदासेन स्थाने स्थाने भारतीय-राजनीतिविषये अपि प्रस्थापिताः सिद्धान्ताः परमार्थतया प्रामाणिकाः एव, इत्यत्र नास्ति संशीतिलेशोऽपि । प्रसङ्गविशेषेषु, वर्णनस्य काव्यात्मकतया अतिशयोक्तिरपि संभाव्यते, कल्पनाविलासोऽपि च आविष्कृतो भवति । तथापि अर्थावयोधे मूलतत्त्व-बुधुस्सूनां पाठकानामेतत् सर्वम् उपकाराय एव कल्पते, न पुनः अर्थहानये । किं च चाणक्यस्य 'अर्थशास्त्रम्' वा भवत्, 'मन्वादयः स्मृतयो' वा यत्तन्ताम्, तत्र तत्र उपनिबद्धानां नीतितत्त्वानां नियमानां च आचार-व्यवहार-रूपेण प्रतिबिम्बं तु सर्वसम्भतेषु महाकाव्येषु नाट्यादिकलासु च सम्यक् आविष्कृतं भवति । अतोऽपि कारणान् अस्माभिः 'कालिदासः' एव प्राथम्येन स्वीकृतः ।

राजनौति-कोषः

इमं परिष्कृतं खण्डम्, आन्तम् परिशील्य, विद्वदपश्चिमोत्तमाः प्रिय-
पाठकमहोदयाः इदमेव मतम् सम्भावयेयुः इति दृढं विश्वसिमः ।

ग्रन्थेऽस्मिन् सङ्कलितानां वचनानां वर्गशः विभजनं 'सप्ताङ्ग' प्रधानां
भारतीयां राज्य-पद्धतिम् अनुसृत्य (१) राजा, (२) सचिवः, (३) सुहृद्,
(४) कोशः, (५) राष्ट्रम्, (६) दुर्गः, (७) बलम्, इति सप्तसु प्रकरणेषु
सङ्ग्रहितम् । कालिदासेनापि " उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे "
रघु. १-६०, इत्यादिषु राज्यस्य सप्ताङ्गत्वं स्पष्टमेव प्रतिपादितम् । तत्र
सप्ताङ्गेष्वपि यथासम्भवं विविधान् विषयान् समालोच्य नैकानि उप-
प्रकरणानि अपि आरचितानि । उपप्रकरणानां रचनाबोधे, सङ्ग्रहितानां
वचनानामर्थकरणे, समुदितस्य प्रकरणस्य च तात्पर्यज्ञाने राज्यशास्त्रीयदृष्ट्या
साहाय्यं भवतु, इति टिप्पण्यादिभिः सुपरिष्कृतोऽयं खण्डः । प्रथमं प्रकरणशः
वचनानि सङ्कलय्य अन्ते सङ्कलितानां सर्वेषामपि वचनानाम् अकाराधनुक्रमेण
सूचिरपि प्रदत्ता । ततश्च राज्यशास्त्रीय-पारिभाषिकशब्दानां स्फुटमर्थ-
प्रतिपत्तये द्वितीयं परिशिष्टमस्मिन् खण्डे संयोजितम् । तत्र अर्थप्रदानावसरे
' अर्थशास्त्रम् ', ' कामन्दकः ', ' Monier Willims ' एते प्रमाणमूलाः ।

तत्र ' स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवत्तानि च ' इत्यस्मिन् प्रथमो-
पस्थितिकत्वात्, प्राधान्याच्च स्वामी नाम राजा एव आद्यं स्थानम् अलङ्घ्यं
योग्यः, इति कृत्वा प्रथमतः उपस्थाप्यन्ते राजविषयकाणि वचनानि । तत्र
उपस्थितो राजा-

१ राजा

देवो कल्पना

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयुतमेशम् ।
नरपतिकुलभूयै गर्भमाधत्त राज्ञी,
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावे ॥ -रघु० २-७५

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् प्रयत्नमुक्तासनया गृह्यागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया ननन्द पारिव्लवनेत्रया नृपः ॥ -रघु० ३-११

१ देवी कल्पना—नृपस्य स्वरूपविषये भारतीयवाङ्मये विविधा कल्पनाः उपवर्णिता समुपलभ्यन्ते । (१) यथा नृप साक्षात् परमेश्वरस्य अवतारः, (२) नृपे कश्चन अलौकिक अथवा देव अशः, (३) नृप विशिष्टशौर्यवैर्यादिगुणान्वित मानव एव, पर परम्परया विशिष्टकुलोत्पन्न अपरिखतं नीयश्च अपेक्षित, (४) नृप विशिष्टगुणान्वित अपि सन् प्रकृतीनाम् अनुमत्या एव सिंहासनाधिकारे विराजमान, सति प्रसङ्गे प्रकृतीनां विरोधात् सिंहासनात् प्रभ्रश्यमान लोक-प्रातिनिधिक, इत्येव रूपा भेदा केनापि ज्ञातुं शक्यन्ते ।

वेदवाङ्मये एकस्मिन्त्रय प्रसङ्गे नृपस्य देव्या कल्पनाया आविष्कारः, सोऽपि च अथर्ववेदे,—यो देवो मर्त्यां अधि (२०-१२७-७) — ब्राह्मणकाले प्रादुर्भूतः सूत्रग्रन्थं पुराणैः स्मृतिग्रन्थैश्च दृढता नीत, योज्यं नृपस्य देवोऽज्ञाः अवतारकल्पना-विलासश्च स एव कालिदासीयवाङ्मये सर्वत्र स्थाने स्थाने निरपवादम् उपनिबद्ध उपलभ्यते । तद्विषयकाणि वचनानि अत्र 'देवो कल्पना, अवतारकल्पना' इति अनयो उपप्रकरणयोः सङ्ग्रहितानि ।

राज्ञ्या सुदक्षिणाया गर्भे एव 'महानुभावानाम् अष्टादिकपालानां सुराणां च अथा आसीत्' इति 'गुरुभिः लोकपालानुभावंः अभिनिविष्टं गर्भम्,' 'सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्' इति प्रकृतश्लोकद्वयस्यवर्णनेन स्पष्टं प्रतीतं भवति ।

तं राजवीथ्यामधिहस्ति यान्तमाघोरणालम्बितमग्न्यवेशम् ।

पङ्चवर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् प्रैक्षन्त पीराः पितृगौरवेण ॥ -रघु० १८-३९

मणौ महानील इति प्रभावादल्पप्रमाणेऽपि यथा न मिथ्या ।

शब्दो महाराज इति प्रतीतस्तथैव तस्मिन् युयुजेऽर्भकेऽपि ॥ -रघु० १८-४२

पञ्चमं लोकपालानामूचुः साधर्म्ययोगतः ।

भूतानां महतां पष्टमष्टमं कुलभूभृताम् ॥ रघु० १७-७८

दुरितं दर्शनेन धनंस्तत्त्वार्थेन नुदंस्तमः ।

प्रजाः स्वतन्त्रयाञ्चक्रे शश्वत्सूर्य इवोदितः ॥ -रघु० १७-७४

अवतार-कल्पना

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।

स च त्वदेकेषुनिपातसाध्योः ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ -कु० ३-१५

‘बालोऽपि नावमन्तव्य, मनुष्य इति भूमिप । महती देवता हृद्येपा नूपरूपेण तिष्ठति । इति स्मृतिवचनं समानयन् कालिदास. ‘मणौ महानीले इव अर्भकेऽपि महाराज इति शब्द ’ ‘पङ्चवर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् ’ इत्येववर्णनेन प्रकृतकल्पनाम् दृढीकरोति ।

‘सूर्यादिप्रहाणा, लोकपालानां पञ्चमहाभूतानां कुलभूभृता च साधर्म्यवर्णने देवी कल्पना विवक्षिता इति अत्र (१७-७८, १७-७४.) स्पष्टं भवति ।

२. अस्मिन् ‘अवतारकल्पना’ इति उपप्रकरणे सर्वत्रैव नृप परमेस्वरस्य साक्षात् अवतारः वर्तन्ते इति उपवर्णितम् । किञ्च अवतारार्थं योजनापूर्वकं विविधा. प्रयत्ना अगुष्ठातव्या भवन्ति इत्यपि स्पष्टं प्रदर्शितम् । दाशरथेः रामस्य वर्णनसमये ‘सोऽह दाशरथिर्भूत्वा, ‘सुराणां दशमुखशिखरदृष्टेद्वयार्थं निर्वैत्यं विष्वक्सेन -विष्णुः स्वतनु-विष्णुस्वरूपम् अविशत् ’ इति वर्णनेन यथा विष्णो साक्षात् अवतारकल्पना ‘रघुवशे’ स्पष्टं ज्ञाता भवति, तथैव ‘कुमारसम्भवे’ भगवतः साक्षात् पार्वत्या योजनापूर्वकं सेनान्य जनयितुं महता प्रयत्नेन सुरे इन्द्रेण च यत्कार्यं सम्पादितं तदपि विस्तरेण अत्र प्रकरणे आदिन ज्ञानु दाशरथे । पार्वत्यामेव भगवतः साक्षात् एव विष्णो. अवतार. महता प्रयत्नेन साधायित इत्यनेन अवतारभूमिः अपि कीदृक् क्षमिमता इति सम्यक् अभिव्यज्यते ।

तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।

कर्मत्रचच्छिद्रं घमं भवत्येव मुमुक्षवः ॥ -कु० २-५१

अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।

उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ॥ -कु० ६-२८

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने रोचयितुं यतस्व ।

योषित्सु तद्वीर्यनिपेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ -कु० ३-१६

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।

विक्रियायै न कल्पन्ते सम्ब्रन्धाः सदनुष्ठिताः ॥ -कु० ६-२९

देवास्तदन्ते हरमूढभायं किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।

शापावसाने प्रतिपन्नमूर्ते र्ययाचिरे यञ्चशरस्य सेवाम् ॥ -कु० ७-९२

तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खड्गु कालविद्विर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ -कु० ७-९३

सुराः समभ्यर्थयितार एते कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।

चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रमहो वतासि स्रहणीयवीर्यैः ॥ -कु० ३-२०

सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।

अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रतियाचितः ॥ -कु० ६-२७

सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रणभूमेर्वलिक्षमम् ।

परिभ्यामि शरेस्तीक्ष्णैस्तष्टिरः कमलोच्चयम् ॥ -रघु० १०-४४

संपत्स्यते यः कामोऽयं कालः कश्चिन् प्रतापयताम् ।

न त्वस्य सिद्धी यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ -कु० २-५४

निर्वस्यं दशमुखशिरश्छेदकार्यं सुराणाम्

विष्वक्सेनः स्वतनुमविगत् सर्वलोक्प्रतिष्ठाम् ।

एहकानापं पवनतनयं शोभयं स्थापयिष्या

कीर्तिस्तम्भरूपमिव गिरी दक्षिणे चोत्तरे च ॥ -रघु० १५-१०३

राजप्रभावः^३

अजयदेकरथेन स मेदिनीमुदधिनेमिमधिज्यशरासनः ।

जयमधोपयदस्य तु केवलं गजवती जवतीत्रहया चमूः ॥ -रघु० ९-१०

अहम्यहन्याःमन एव तावत् ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमास्ति शक्तिः ॥शा०६-२६

अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः,

अथवा उपपन्नमेतदपिम्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाऽप्याश्रमे सर्वभोग्ये,

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

अस्यापि चां स्पृशति वशिनश्चारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ -शा० २-१४

किमत्र चित्रं यदि कामसूर्मूर्वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो मनीषितं धीरपि येन दुग्धा ॥ रघु० ५-३३

को नु खल्वेषश्चतुरगम्भिराकृतिश्चतुरं प्रियमालपन् प्रभावमानिव लक्ष्यते ।

-शा. १, पृ. ३८

तस्य संबृतमन्त्रस्य गूढाकारेद्भिगतस्य च ।

फलानुमेयाः प्रारम्भाः सस्काराः प्राक्तना इव ॥ -रघु० १-२०

अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति राजनि

निरुपद्रवाणि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवन्ति ।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।

हुंकारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥ -शा० ३-१

३. 'राजप्रभावः' इत्यस्मिन् उपप्रवरणे राज प्रभाव नाम दण्डज सामर्थ्यं सामान्यतः निरूपितम् । तथा धोक्त 'स प्रभाव प्रतापश्च यत्तेजो राजदण्डजम्' इति । प्रथमे श्लोके 'अधिज्यशरासन' इ. नाम दशरथ एकरथेन मेदिनीम् अजयन्

मीमकान्तेर्नृपगुणैः स बभूवोपजाविनाम् ।
अघृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्षवः ॥

रघु० १-१६

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्राचिह्नम्, सभ्राजश्वरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुः मौलिसकच्युतमकरन्दरेणुगौरिम् ॥ -रघु० ४-८८

तं भूपतिर्मासुरहेमराशिं लब्धं कुबेरादामियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिवित्रमिन्म् ॥ -रघु० ५-३०

दधतो मङ्गलक्षीमे वसानस्य च वल्कले ।
ददृशुर्विस्मितास्तस्य मुखरागं समं जनाः ॥ -रघु० १२-८

न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यायुक्ता यत्परस्वैभ्यः श्रुतौ तत्स्वरता स्थिता ॥ -रघु० १-२०

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी
दृष्यन्त इत्यभिहितो मुधनस्य मर्ता ।
चापेन यस्य विनियतितकर्म जातम्
तत्कोटिमङ्कुलिशामारणं मघोनः ॥

शाल० ७-२६

प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिमापिणम् ।
मूर्तिमन्तमन्यन्त विद्यासमनुजीविनः ॥

रघु० १७-३१

परिभन् मदीं शासति षाणिनीनां निद्रां विहारार्थपये गतानाम् ।
यातोऽपि नामंसयदर्दशुकानि को लभ्यपेदाहरणाय हस्तम् ॥

-रघु० ६-३५

इति उपनिषत् । इदुन्नायायाम् अरिं राज्ञः दुष्कृत्यम् प्रभाववर्धनायगरे 'शीति-
मगोर्धनं विरवकीयता' 'अप्य अनेवत्र वेदिन् शक्ति अस्ति' 'दुष्कृत्यः
राजदुर्ध' म्निः माय राजदुर्ध' इत्यादि वार्धनेन तस्य प्रभाववर्धनं दृष्टीभवति ।
'शिवत् विभम्' इत्यस्मिन् इत्येते राज्ञः रघोः विरवे अरि 'अविन्दनीयान् मय
प्रभावः' इत्यनेन, तथा च राज्ञः दिवीत्यय विरवे मनुजस्यस्य दूराकारेऽप्यस्य

रम्यास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलीक्य ।

ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मीर्धाकिणाङ्क इति ॥ -शा० १-१२

वयोरूपविभूतीनामेकैकं मदकारणम् ।

तानि तस्मिन् समस्तानि न तस्योत्सिपिचे मनः ॥ -रघु० १७-४३

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्न्यपेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।

न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रमूर्तिः ॥ रघु० २-४

शिक्षा

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीमशिक्षितास्त्रं पितुरेव मन्त्रवित् ।

न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः क्षितायमूदेकधनुर्धरोऽपि सः ॥ -रघु० ३-३१

स पूर्वजन्मान्तरदृष्टपाराः स्मरन्निवाकलेशकरो गुरूणाम् ।

तिस्रस्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जग्राह विद्याः प्रकृतीश्च पित्र्याः ॥ -रघु० १८-५०

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यः तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसंधानमधीयते यैः विद्येति ते सन्तु किलाप्तवाचः ॥ -शा० ५-२५

‘प्रारम्भा फलानुमेया’ इत्यनेन तत्तेषां राज्ञां सम्पत् प्रभाव आविष्टत भवति । ‘यस्मिन् मही शासति’ इत्यस्मिन् श्लोके ‘दिलीपस्य राज्ये अमिसारिवाणामपि यस्त्राञ्चलस्पर्शने वातोऽपि समर्थो न भवति’ इति वर्णनेन तस्य प्रभाव स्पष्ट भवति । ‘दधतो मद्गल्क्षीमे’ प्रसन्नमुखराग त ‘वयोरूपविभूतीनाम्’ इति एतेषु श्लोकेषु यद्यपि दण्डज प्रभाव नास्ति, किन्तु आमत्रभाय सम्पत् प्रणीत भवति, तेनापि च दण्डप्रभावसदृशमेव भावं भवति । अत तेषाम् अपि यस्मिन् प्रवरणे सद्ग्रह उचितः ।

४. दानिमाणां विशेषत राज्ञाम् अध्ययनादि विधि कीदृक् आसीत् इत्यादि किञ्चिदिव बालीदापीयवाहमपात् ज्ञान् दास्यते । प्रथमे श्लोके पितुः दिनीपात् एव अस्त्रविद्याज्ञानं रघुणा सम्पादितम्’ इति वर्णितम् । द्वितीये श्लोके सः सुदर्शनं त्रिवर्गस्य नाम पर्यायं नामानां मूलभूता तस्य विद्या त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिरूपाः

कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ -रघु० ४-१३

तथेत्युपसृश्य पयः पवित्रं सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं जग्राह तस्मान्निगृहतिशापात् ॥

रघु० ५-५९

नेर्ऋतघ्नमथ मन्त्रवन्मुनेः प्रापदस्त्रमवदानतोपितात् ।

ज्योतिरिन्धननिपाति मास्करात् सूर्यकान्त इव ताडकान्तकः ॥ -रघु० ११-२१

सेनापरिच्छेदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मावीर्वाधनुपि चातता ॥ -रघु० १-१९

तमादौ कुलविद्यानामर्थमर्थविदां वरः ।

पथात्पार्थिवकन्यानां पाणिमप्राहयापिता ।

पृथ्वी-पति'

परिग्रहपदुत्त्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्रवसना चोर्वी सखी च युषयोरियम् ॥ वायु० २-१७

पषाह-म्वापसोपहार । तथा च बोटिन्य आह 'धर्मापयो नप्या, अर्धनिर्षो वातायो नवानयो दग्दनीत्याम्' इति । अन्वोदितो नप्याम् एव अन्वभंदि । अयम् एव अभिप्राय 'तमादौ कुलविद्यानाम्' इत्यस्मिन् एकोके व्यक्तो भवति । अभिज्ञान-पातुन्नामे पञ्चमेऽद्वये सङ्गुन्नाया षण्णम् अग्रमानीभुवंत दुस्वन्तरेव उरात्तन्मार्थं पादगंरवेण तामै दुस्वन्तरे वसितं, यत् यथा सङ्गुन्नाया आक्रमन पादप न जातं, नप्याः षण्णम् अग्रमानीभूतम् इति योग्यम् नाम पर ये भवन्तौ पराङ्गिन्याः माम परस्व-कान्तं कुटिनीयादि अनीने के उरह् कान्तकाय नाम यथासंभवतः इति तु मुनिं योपमेव । सखी केचन परुडितायाः सर्वकार्यसाधनं न भवति इत्यु पातवतामति आकर्षकम् इति 'सापेणु अकुण्ठिता बुद्धिः,' 'यन्मुपना मु पातवेण' इत्यस्मिन्नेव शब्दं भवति । समुद्रवसंभम् अग्रमानी एषो वातादे वाताय च अम् इति 'मपेऽनुत्तम्' 'नेर्ऋतघ्नमप' इति वातो इत्येवो नाम् इति ।

सदयं वृभुजे महामुजः सहसोद्वेगमियं ब्रजेदिति ॥

अचिरोपततां स मेदिनीं नवपाणिग्रहणां वधूमिव ॥ -रघु० ८-७

आमुक्ताभरणः सखी हंसचिह्नदुकूलवान् ।

आसीदतिशयप्रेक्ष्यः स राज्यश्रीवधूवरः ॥ -रघु० १७-२५

उरस्यपर्षतिनिवेशमाणा प्रौढी भविष्यन्तमुदीक्षमाणा ॥

सज्जातलज्जेव तमातपत्रच्छायाछलेनोपजुगूह लक्ष्मीः ॥ रघु० १८-४७

क्षितिरिन्दुमती च भामिनी पत्तिमासाद्य तमन्यपौरुषम् ।

प्रथमा बहुरत्नसूरभूदपरा वीरमजीजनस्तुतम् ॥ -रघु० ८-२८

खनिभिः सुपुत्रे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनेर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ -रघु० १७-६६

तद्वलं तदपायचिन्तया विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।

वस्तुधेयमवेक्ष्यतां त्वया वसुमत्या हि नृपाः कलात्रिणः ॥ -रघु० ८-८२

तामेकनार्यां परिवादभीरोः साध्वीमपि त्यक्तवतो नृपस्य ॥

वक्षस्वसंघटसुखं वसन्ती रेजे सपत्नीरहितेव लक्ष्मीः ॥ -रघु० १४-८६

प्रजानुरागकल्पना^६

यथा प्रहादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।

तथैव सोऽभूदन्यथो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ -रघु० ४-१२

५. 'पृथ्वीपतिः' इत्यस्मिन् प्रकरणे रामः पृथिव्यात्सर्वं प्रसिद्धः पति-
पत्नीरूपः सन्त्येव अत्रापि वंपुत्रैव उपवर्षितोऽस्ति । पृथ्वीवत् राजसदम्याः अपि
पत्नीत्वेन निरूपणं स्थाने स्थाने बालिदातेन यत् कृतं तत् अपि सापत्न्यात् बलना-
शाम्यात् एव अत्र सद्रूपहीतम् । सर्वैरेव सत्ताः स्तोत्राः सुखाद्याः वर्तन्ते ।

अहमेव मतो महीपतेरिति सर्वः प्रकृतिध्वचिन्तयत् ।

उदधेरिव निम्नगाशतेष्वभवन्नास्य धिमानना ववचित् ॥

उदक् प्रतस्थे स्थिरधीः सानुजोऽग्निपुरःसरः ।

अन्वितः पतिवात्सल्यात् गृहवर्जमयोध्यया ॥ -रघु० १५-९८

जगृहुस्तस्य चित्तज्ञाः पदवीं हरिराक्षसाः ।

कदम्बमुकुलस्यूलैरभिवृष्टां प्रजाश्रुभिः ॥ -रघु० १५-९९

राजा— (आत्मगतम्) —

पौरा अस्मदन्वेपिणस्तपोवनमुपरुन्वन्ति । -शाकु० १- पृ. ५२

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः

नवाम्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः -रघु० ४-३

इक्षुच्छायनिपादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।

आकुमारकथोद्भातं शालिगोप्यो जगुयेशः ॥ -रघु० ४-२०

अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोपितः ।

पृपतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इथाच्युतम् ॥ -रघु० ६-२७

पुरन्दरश्रीः पुरमुत्पताकं प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।

भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूयः स भूर्धुरमाससञ्ज ॥ -रघु० २-७४

६. 'प्रजानुरागकल्पना' इत्यस्मिन् प्रकरणे नृपविपयिणी प्रीति प्रजामु
कीदृक् आसीत् एतत्सन्दर्शनानि वचनानि अत्र सद्रूपहीतानि । 'राजा प्रकृतिरञ्ज-
नात् अन्वयोऽभूत्' 'अहमेव मतो महीपते' इति सर्वप्रकृतेरानम् अभिमान प्रजानु-
रागं सम्मक् आविष्करोति । 'रघो' पञ्चदशे सर्गे रामस्य प्रयाणावसरे 'पतिवात्स-
ल्यात् अयोध्या सर्वाऽपि तत्र साक्षात् आगता, केवल गृहाणि न आगतानि अचेतनत्वान्,
तथैव 'शाकुन्तले' "अस्मदन्वेपिण पौरा. तपोवनमुपरुन्वन्ति" इति दुष्यन्तस्य
वचनेन राज्ञि प्रजानाम् एकनिष्ठा प्रीति अभिव्यज्यते । 'शालिगोप्य रघो यत्र
जगु' 'वृद्धा. पौरयोपितः लाजैः, रघुम् अवाकिरन्' इत्यादिवर्णनेन नृपविपयिणी

इत्थं जनितरागासु प्रकृतिष्वनुवासरम् ।

अक्षोभ्यः स नवोऽप्यासीद् दृढमूल इव द्रुम ॥ -रघु० १७-४४

लोकपिता^७

प्रजानां विनयाधानात् रक्षणात् भ्रणादपि ।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ -रघु० १-२४

तेनार्थं लोभपराङ्मुखेन तेन धनता विघ्नभय क्रियावान् ॥

तेनास लोकाः पितृमान् विनेत्रा तैरेव शोकापनुदेन पुत्री ।

-रघु० १४-२३

भूतानुकम्पा तत्र चेदियं गौरेका भवे स्वस्तिमती त्यदन्ते ।

जीवन् पुन शरन्नुपलभ्य प्रजाः प्रजानाथ पितेवपासि ॥

-रघु० २-४८

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेधतेऽशान्तमना त्रिविक्रतम् ।

यूयानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीत दिवास्थानमित्र द्विपेन्द्रः ॥

-शाकुं० ५ अ, पृ १५५

येन येन धियुज्यन्ते प्रजा स्मिरधेन वन्धुना ।

स स पापात् ऋते तासां दुष्यन्त इति दुष्यताम् ॥ -शाकुं० ५-७३

भक्तिं प्रतीयते । अत एव ते ते नृपा 'जनितरागासु प्रकृतिषु दृढमूला द्रुमा इव आसन्' इति महारवि कालिदास सम्पन्नं वर्णयति ।

७ 'लोकपिता' इत्यास्मिन् प्रकरणे राज्ञः कर्तव्यं केवलं रक्षणं न, किन्तु विनयाधानादिकमपि आवश्यकं कर्तव्यम् इत्यागमप्रदर्शनानि 'विनयाधानात् तासां स एव पिता' 'शोकापनुदेन पुत्री, विनेत्रा पितृमान्' 'उपलभ्य नाम दुष्यन्ते' 'पिता स्वकीयापपासि इव (स्वा प्रजा) तन्त्रयित्वा' इत्यादीनि वचनानि अत्र सद्गृहीतानि ।

लोकापवादमहत्त्वम्

पैरेपु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलविन्दुम् ।
सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥

-रघु० १४-३८

अथैमि चैनामनघेति किंतु लोकापवादो बलवान् मतो मे ।
छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥

-रघु० १४-४०

वाच्यस्त्वया मद्बचनात्स राजा बहूनी विशुद्धामपि यत् समक्षम् ।
मां लोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य किं तत्सदृशं कुलस्य ॥

-रघु० १४-६१

जाने विसृष्टां प्रणिधानतस्त्वां मिथ्यापवादश्रुभितेन भर्त्रा ।
तन्मा व्यधिष्टा विषयान्तरस्थं प्राप्ताऽसि वैदेहि पितुर्निकेतम् ॥

-रघु० १४-७२

बभूव राम, सहसा सबाष्पस्तुपारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ।
कौलीनभीतेन गृहान्निरस्ता न तेन वैदेहसुता मनस्तः ॥

-रघु० १४-८४

८. 'लोकापवादमहत्त्वम्' इत्यास्मिन् प्रकरणे लोकेच्छायां सवपिज्ञया बलीयस्त्वम् एव निरूपितं दृश्यते । वस्तुतत्त्वम् अजाननाम् अपि लोकानाम् इच्छार्थं नृपा स्वकीयम् अभिमतम् इष्ट सत्यम् च परिहाय मिथ्यापवादमपि लोकेच्छारूपत्वात् प्रमाणयन्ति इति एतत् रामचन्द्र 'तत्पूर्वम् अवर्णं सोढुं न ईशे' 'एना सीताम् अनघा जानामि परन्तु लोकापवाद मे बलवान् मत' इत्यादिवचनं लोकापवादमहत्त्वं दृढीकरोति । सीतया अपि 'मा समक्षं बहूनी विमुद्धा दृष्ट्वा अपि केवलं लोकवादश्रवणात् अहासी' इतिवचनेन लोकापवादबलीयस्त्वं सम्यक् प्रदर्शितम् । वाल्मीकिना अपि 'मिथ्यापवादश्रुभितेन राजा त्वा विगुष्टाम् अहं जाने' इति उक्तवता राज्ञा परितविषये लोकापवादस्य क्रियत् महत्त्वम् आसीत् इत्यपि सम्यक् आविष्टृतम् । अन्तिमे श्लोके च 'रामेण कौलीनभीतेन सता सीता गृहान्निरस्ता न तु मनस्त' इति अपि सम्यक् विवेचितम् ।

रक्षण-कल्पना, रक्षण-मर्यादा

पृथिव्याः यः शरणं स तव समीपे वर्तते । शाकु० ३, पृ १०६

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः ।

प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ॥

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम ।

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ शाकु० श्लो ८

अनुकारिणि पूर्वेषा युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ -शाकु० २, श्लो १६, पृ. ८०

शब्दादीन् विषयान् भोक्तुं दुश्चर चरितुं तप ।

पर्याप्तोऽसि प्रजाः पातुमौदासीन्येन वर्तितुम् ॥ -रघु० १०-२५

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो राममध्वरविघातशान्तये ।

काकपक्षधरमेत्य याचितस्तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते ॥ -रघु० ११-१

निशाचरोऽप्लुतभर्तृकाणा तपस्विनीनां भवतः प्रसादात् ।

भूत्वा शरण्या शरणार्थमन्यं कथ प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ -रघु० १४-६४

९ 'रक्षणकल्पना रक्षणमर्यादा च' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजा प्रजारक्षण-विषये किं कर्तव्यम् आसीत् तथा रक्षणस्य वा वा मर्यादा आसीत् इत्येतद्विषयकं वि-
वचनानि अत्र सद्गुह्यन्ते । 'शाकुन्तले' तृतीयेऽङ्के शाकुन्तला प्रति सलीवचनम्
'अस्या सर्वस्या अपि पृथिव्या य आश्रयस्यान रक्षकत्वेन स दुष्यन्त तव समीपे
वर्तते' । तथैव 'शाकुन्तले' पञ्चमेऽङ्के वैतालिक राजान दुष्यन्त समभिनन्दयति
यत् 'त्वं यया रक्षणाय कल्पसे, यया च कुमार्गप्रस्थितान् नियमयसि तथैव परस्पर-
विवादम् अपि प्रशमयसि, अतः प्रजाना बन्धुकृत्य- रक्षणम्, विवादप्रशमनम्, सन्मार्ग-
प्रवर्तनं च - त्वयि एव राजि परिसमाप्तम्' इत्यनेन प्रजानां रक्षणविषये का वा
कल्पना मर्यादा च इति अनुमानं शक्यते । दाशरथी रामे पृथिवीं शासनं सति कदा-
चित् कस्यचन विप्रस्य अप्राप्तधोवनं शिशुं मृत । त मृत शिशुम् अह्ने आरोप्य सः
विप्र राजद्वारि चन्द्र, यत् 'हे वसुधे- वसुधातलनिवातिन, जना ! भवताम् दशरथान्
प्युतानां रामहन्तागतानां च अत्यन्त दौघ्नीया अवस्था । यत अवलोकयताम् अयं मे

अथ जानपदो विप्रः शिशुमप्राप्तयोधनम् ।

अवतार्याङ्कशङ्कास्यं द्वारि चक्रन्द भूपतेः ॥

शोचनीयासि वसुधे या त्वं दशरथाच्च्युता ।

रामहस्तमनुप्राप्य कष्टात्कष्टतरं गता ॥

श्रुत्वा तस्य शुचो हेतुं गोप्ता जिहाय राघवः ।

न अकालभवो मृत्युरिस्त्राफुपदमसृशत् ॥

स मुहूर्तं क्षमस्वेति द्विजमाश्वस्य दुःखितम् ॥

यानं सस्मार कौवेरं वैवस्वतजिगीषया ॥ -रघु० १५. ४२-८५

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां गुरोर्भवान् दर्शितशिष्यमाक्तिः ।

शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं नतद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।

प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादात्मन्यधज्ञा शिथिलीचकार ॥

-रघु० २. ४०-४१

वापीध्विव स्रवन्तीषु वनेषूपवनेध्विव ।

सार्थाः स्वैरं स्वकीयेषु चेरुर्वेश्मस्त्रिवाद्रिषु ॥ -रघु० १३-६४

राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम । -शाकु १२०

वैखानसः— रम्यास्तपोवनाना प्रतिहतविघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।

ज्ञास्यसि कियद्भुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥ -शाकु० १-१२

अप्राप्तयोधन शिशु मृतः । रामचन्द्रोऽपि तस्य शोकस्य कारणं ज्ञात्वा स्वयं जिहाय न तु तस्मै द्विजाय चुनोष । यत् रामचन्द्रस्यापि दृढा श्रद्धा, यत् अकालभवो मृत्यु इदवानु-राग्यान्तर्गतं प्रदेशं स्पृशति चेत् तद्दूरीकरणं नृपेणैव कर्तव्यम् । एतदेव 'अथ जानपदो विप्रः' इत्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः 'रघुवशे' पञ्चदशे सर्गे सम्यक् विवेचितम् । 'रघुवशे' द्वितीये सर्गे "यत् रक्ष्यं शस्त्रेण रक्षयितुम् अशक्यं तत् शस्त्रभृतां राजा यद्य न नाशयति" शस्त्ररमामर्ष्यान् प्रत्याहतास्त्र आत्मनि अवज्ञा शिथिली-चकार' इत्यादिवर्णनेन राजा रक्षणमर्षादायाः अपरंशोऽपि ज्ञातो भवति । 'सार्थाः

किं तावद्भ्रतिनामुपोढतपसा विध्नैस्तपो दूषितम्
धर्मारण्यचरेषु केनचिदुत्त प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ॥

आहोस्वित् प्रसवो ममापचरितै. विष्टम्भितो वीरुधाम्
इत्यारूढबहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ -शाकु० ५-९

प्रियवदा— आपन्नस्य विषयनिवासिनः जनस्यार्तिहरेण
राज्ञा भवितव्यमित्येष युष्माक धर्म. ।

राजा— नास्मात् परम् -शाकु० ३ १०३

उभौ— तत्रभवत कण्वस्य महर्षेरसान्निध्यात् रक्षासि नः इष्टिचिह्न-
मुत्पादयन्ति । तत्कतिपयरात्रं सारधिद्वितीयने भवता
सनाथीक्रियतामाश्रम इति

राजा— अनुगृहीतोऽस्मि । -शाकु २, ७९

नैतच्चिरं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्रीम्

एकं कृत्स्ना नगरपरिघप्राशुबाहुर्मुनाक्ति ।

आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्यै.

अस्याधिभ्ये धनुषि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ -शा० २, १५

सोऽहमाजन्मशुद्धानाम् आफ्लोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनाम् ॥ -रघु० १-५

यणिज अद्रिषु स्वकीयेषु वेशमसु इव अटन्ति स्म ' ' तपोवनानि अपि राजरक्षितव्यानि
एव ' इत्यादिवर्णनेन राज्ञा सबन्धैव प्रदेशे रक्षणवल्पनाया निरूपण वर्तते ।
' आपन्नामयसत्रेषु ' दक्ष्येतत्सदृशं सद्गृहीतं वचने सामान्यत रक्षणवल्पना एव
आविष्टता भवति । ' उदधिश्यामसीमाम् ' ' आसमुद्रक्षितीशानाम् आनाकरथवर्त्मनां '
पारस्तीश्रुतसागराम् ' इत्यादिभि वर्णने पृथिव्या रक्षणमर्पादा तृतीयेनापि अर्थेन
ज्ञाता भवति । ' शाकुन्त ' अपि तृतीयेऽत्रे प्रियवदा राज्ञानं वचयति ' जनस्य
अतिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति युष्माक धर्म ' तदा दुष्यन्न अपि ' नास्मात्
परम् ' इति शक्तिं अङ्गीकरोति । तर्था ' इष्टिचिह्नम् उत्पादयता रक्षा निवा-

स वेलावप्रचलयां परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामूर्धा शशासिकमुसीमिव ॥ -रघु० १;३०

घातुर्वर्ष्यपालनम्^{१०}

इत्याप्तवचनाद्रामः विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् ।

दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कम्पकेतुना ॥ -रघु० १५-४८

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

न कश्चिद् वर्णानामपयमपकृष्टोऽपि मजते ।

तयापीदं शस्त्रपरीक्षितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हुतग्रहपरीतं गृहमिव ॥ -शाकुं० ५-१०

तपो रक्षन् स विध्नेभ्यस्तस्करेभ्यश्च सम्पदः ।

यथास्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णरपि पडंगभारु ॥ -रघु० १७-६५

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमधावहम् ।

शीर्षष्ठेयं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ रघु० १५-५१

वृतदण्डः स्वयं राजा लेभे शूद्रः सतां गतिम् ।

तपसा दुधरेणापि न स्वमार्गं विलङ्घिना ॥ -रघु० १५-५३

रणाप वृत्तिपयरात्रम् अत्र भवता स्थातव्यम् ' इति ऋषीणां दृष्टाम् अति राजा
दुष्यन्तः समानमति ' अनुगृहीतोऽस्मि ' इति वचनेन ।

१० 'घातुर्वर्ष्यपालनम्' इत्यग्निम् उग्ररत्नं सर्वेषाम् अति वर्णानां
विहितपरमानुगारे राजा रक्षणं वर्णव्यम् दद्यात्तत्रदण्डं चानि पचनानि अत्र सद्रगृही-
तानि । ' वर्णविक्रियां विनेष्यन् रामः ' ' तत्रागि अत्रपिवाटिवात् शीर्षष्ठेयं शूद्रं
नियन्तु रात्रम् आददानः राम ' ' राजा रामेण वृतदण्डं शूद्रः सतां गतिं लेभ
दद्यात्तत्र भवते. वर्णानां विहितपरमानुगारेण एव प्रजानां राजा च अभ्युदय इति
एवष्ट प्रतिपादितम् । तदेव च ' वर्णानाम् अद्रष्टः अति अत्रय नमजते ' ' वर्णः
अति परममार्गं (अतिवि) यथाप्य परममार्गं चक्रे ' इत्यद्वितीयैः उक्तं इतिम् ।
वाल्मीकिप्रोक्तवचने सर्वत्राणि आनुबन्धं ज्ञानत्र एव इति एवष्टम् अभिव्यक्तं भवति ।

क्षत्रधर्मः

नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्मो मनुना प्रणीतः ।
निर्वासिताप्येवमतस्त्वयाऽहं तपस्विसामान्यमवेक्षणीया ॥ -रघु० १४-६७

निगृह्य शोकं स्वयमेव घामान्, वर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः ।
स भ्रातृसाधारणभोगमृद्धम्, राज्यं रजोरिक्तमनाः शशास ॥
-रघु० १४-८५

प्रतिशुश्राव काकुत्स्थः तेभ्यो विघ्नप्रतिक्रियाम् ।
धर्मसंरक्षणार्थेव प्रवृत्तिर्भुवि शार्ङ्गिणः ॥ -रघु १५-४
तयापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्युषः ।
तुतोप वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ -रघु० ३-२२

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः

क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु खडः ।

राज्येन किं तद्विपरितवृत्तेः

प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ -रघु० २-५३

११ 'क्षत्रधर्म' इत्यस्मिन् प्रकरणे क्षत्रियाणां विशिष्य च नृपाणां के वा धर्मा, किं च कार्यम् अकार्यम् इत्येतत्प्रदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । प्रायः अस्मिन् विषये स्थाने स्थाने मनुवचनम् एव प्रमाणयन् कालिदास 'नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत् स एव धर्म' इति मनुम् अनुवदति । 'शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे उदग्र' क्षत्रस्य शब्दः इत्यादिभिः वचनं क्षत्रधर्मस्य प्रखरता सम्यक् अविष्टृता भवति । 'आर्तानां मय दूरोवर्तुं गृहीतधनु दुष्यन्त' 'सता रक्षिता अधिनीतानां शासिता' इत्यादिभिः विशेषणैः क्षत्रधर्मस्य धर्तव्यं निरूपितं भवति । प्रजारक्षणम् इति एकं तपस एव प्रकारं, न तु भेषज भोग इत्यपि 'रसायोगात् अयम् अपि दुष्यन्त प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति' 'रसाधिवेषु भवनेषु अपि क्षितिरक्षार्थम् एव ये निवासम् इच्छन्ति न तु उपभोगाय' राजा वृत्तं मुष्पोपरोधि मुक्तप्रतिवन्धवम्, अत एव स पारियात्रः राजा स्वपुत्र युवराजं हृत्वा एव सुप्तानि अमुद्धत्त (१८.१८ रघु.) इत्यादिना सम्यक् प्रतिपादितम् । वीर्यातिशयशालिनाम् अपि राज्ञां प्रवृत्तिं परिणामतः सत्त्व-

अथवा उपपन्नमेतद्विष्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः —

अध्याक्रान्ता वसतिस्मुनाऽप्याश्रमे सर्वभोग्ये ।

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ॥

अस्यापि चां स्वशति वशिनः चारणद्वन्द्वगीतः ।

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ -शाकु० २-१४

एष त्वामभिनवऋणशोणितार्या,

शार्दूलः पशुमिह हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा,

दृष्यन्तस्तद्य शरणं भवत्विदानीम् ॥ -शाकु० ६-२७

ऋणयः— कुतो धर्मक्रियाधिष्णः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घमांशौ कथमाधिर्भविष्यति ॥

राजा— अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । -शाकु० ५-१६

भयनेषु रसाधिकेषु पूर्वम्, क्षित्तिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैकयतिव्रतानि पश्चात्, तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥

-शाकु० ७-२०

विदूषक— भयानेय अविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति ।

-शाकु० ६, पृ २१४

अपनीतशिरखाणाः शेषासां शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ -रघु० ४-१४

गुणगणना एव भोऽस्यो इति एतत् 'प्रणिपातप्रतिपातः महात्मनां संरम्भः'
'गुह्यम्भने प्रगाढगोप्यानि चक्षुरि पतन्ति, दाम्ना चरा न पतन्ति' 'म. कुशाः,
गौरानाम् अत्र प्रतिवञ्चरार, यत्र म प्रवृत्ता नन्देषु चटोत्त न भवन्ति' 'संरम्भः-

कृताः शरण्यं हरिणा तवासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ॥
प्रसादसौम्यानि सतां सुहृण्जने पतन्ति चक्षुषि न दारुणाः शराः ॥

-शाकु० ६-२९

विमूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशांपतिस्तम् ।
सौपर्णमस्त्रं प्रतिसंजहार प्रह्वेष्वनिर्धन्धरुषो हि सन्तः

-रघु० १६-८०

राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः, क्षम्यतामिति वदन् समसृशत् ।
निर्जितेषु तरसा तरस्विनाम्, शत्रुषु प्रणतिरेव कीर्तये ॥

-रघु० ११-८९

निश्चित्य चानन्यनिवृत्ति वाच्यम्, त्यागेन पत्न्याः परिमार्ष्टुमिच्छत् ।
अपि स्वदेहात् किमुतेन्द्रियार्थात्, यशोधनानां हि यशो गरीयः ॥

-रघु० १४-३५

यदाथ राजन्यकुमार तत्तथा, यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिष्यया, भवद्गुर्लङ्घयितुं मनोधतः ॥ -रघु० ३-४८

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णमारू, तं दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।
अप्यसुप्रणयिनां रघोः कुले, न व्यवहन्वत कदाचिदर्थिता ॥

-रघु० ११-२

किमप्यर्हिस्थस्तव चेन्मतोऽहम् यशःशरीरे मत्र मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्रिधानाम् पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥

-रघु० २-५७

भवानपीदं परवानधैति, महान् हि यत्नस्तत्र देवदारी ।
स्थातुं नियोजतुर्न हि शक्यमग्रे, विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥

-रघु० २-५६

त्रिभिरेषु शत्रुषु मग्नभाव एव तरस्विनां कीर्तये-न्यातये भवति 'इत्यादिभि वपुर्न
स्वर्ष्यं प्रतिपादिगम् । यजता रक्षणं स्वदेहात् अपि यशोधनानां-शक्रियाणा श्रेयस्वरं
भवति इत्येतन् 'यशोधनानां यशः स्वदेहान् अपि गरीय (रघु. १४-३५)'

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरम्, पुनर्धमापे तुरगम्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते, न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥

-रघु० ३-५१

स शुश्रुवान् मातरि भार्गवेण, पितुर्नियोगात् प्रहृतं द्विपद्वन् ।

प्रत्यग्रहीदप्रजशासनं तद्, आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥

-रघु० १४-४६

तमात्मसम्पन्नमनिन्दितात्मा, कृत्वा युवानं युवराजमेव ।

सुखानि सोऽभुङ्क्त सुखोपरोधि, वृत्तं हि राज्ञामुपरुद्धवृत्तम् ॥

-रघु० १८-१८

अनुकारिणि पूर्वेभ्यम् युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥ -शाकु० २-१६

भस्मसात्कृतवतः पितृद्विषः पात्रसाञ्च वसुधां ससागराम् ।

आहितो जयविपर्ययोऽपि मे, श्लाघ्य एव परमेष्ठिना त्वया ॥

-रघु० ११-८६

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः,

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पदपस्तीत्रमुष्णम्,

शमयति परितापं छापया सश्रितानाम् ॥ -शाकु० ५-७

दुरितैरपि कर्तुमात्मसात् प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत् ।

तदुपरिपतमग्रहीदजः, पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ -रघु० ८-२

ते पुत्रयोर्नैकतशस्त्रमार्गान् आद्रानिवाङ्गे सदयं स्मृशन्त्यौ ।

अपीप्सितं क्षत्रकुलाङ्गनानाम् न वीरसुशब्दमकामयेताम् ॥

-रघु० १४-४

‘यतोपनं यदा एव रयम् (रघु० ३-४८) ’ रघो कुले अमृतं याचमानानाम् अपि अविना याचना वदामित् अपि मोषा न अमृतं (रघु० ११-२) ’ नरवरेषु धारीतेऽ

कः पौरवे धमुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥ -शाकु० १-२१

अन्यदा जगति राम इत्ययम् शब्द उच्चरित एव मामगात् ।
प्रीडमावहति मे स संप्रति व्यस्तवृत्तिरुदयोन्मुखे त्वयि ॥
-रघु० ११-७३

मैघिलस्य धनुरन्यपार्थिवैः त्वं किलानमितपूर्वमक्षणोः ।
तन्निशम्य भवता समर्थये वीर्यशृङ्गामिव भग्नमात्मनः ॥
-रघु० ११-७२

क्षत्रियान्तकरणोऽपि विक्रमः तेन मामवति नाजिते त्वयि ।
पावकस्य महिमा स गण्यते कक्षधज्ज्वलति सागरेऽपि यः ॥ -रघु० ११-७५

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासः व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।
अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किम् पदा स्वशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥
-रघु० १४-४१

तपस्यनधिकारित्वात् प्रजानां तमधावहम् ।
शीर्षच्छेद्यं परिच्छिद्य नियन्ता शस्त्रमाददे ॥ -रघु० १५-५१

ब्राह्म-क्षत्र-सहकारिसम्बन्धः^{१२}

स यभूव दुरासदः परैः गुरुणाऽथर्वविदा कृतक्रियः ।
पयनाग्निसमागमो ह्ययम् सहितं ब्रह्म यदस्रतेजसा ॥ -रघु० ८-४

मद्रिपानां (दिलीपवदुजानाम्) यदा शरीराणाम् अनास्था (रघु २-५७) 'इत्यादि-
वचनं स्पष्ट प्रतिपादितम् । अन्यत् सर्वं तत्तत् क्षात्रधर्मानुबूलं सुस्पष्टं च ।

१२ 'ब्राह्मक्षत्रसदकारिसम्बन्ध' इत्यस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानां क्षत्रि-
याणां च सहकार्यप्रदर्शनानि वचनानि गृह्यन्ते । 'नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं नाब्रह्म'

वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ।

किं तत्साध्यं यद्गुभये साधयेयुर्न सङ्गताः ॥ -रघु० १७-३८

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वज्ञेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ -रघु० १-६०

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ -रघु० १-२३

न प्रहर्तुमञ्जसि निर्दयम् विप्र इत्यभिभवत्यपि त्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ -रघु० ११-८४

अवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् न प्रब्रह्मः स्वतेजसा ।

त्राणाभावे हि शापास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययम् ॥ -रघु० १५-३

ब्राह्म-क्षत्र-विरोधसम्बन्धः^{१३}

पित्र्यमंगमुपवीतलक्षणम् मातृकं च धनुर्हर्जितं दधत् ।

यः ससोम इव धर्मशीघ्रितिः सदिजिह्व इव चन्दनदुग्धः ॥ -रघु० ११-६४

राजसत्त्वमवधूय मातृकम् पित्र्यमस्मि गमितः शुभं यदा ।

नम्बनिन्दितफलो मम त्वया निग्रहोऽप्ययमनुग्रहोऽकृतः ॥ -रघु० ११-९०

वर्धते । ब्रह्मक्षत्रे च सद्युक्ते इहामृत् च वर्धते ॥ ' इति मनुवचनं प्रमाणीकुर्वन् वारि-
दास अस्मिन् प्रकरणे उद्धृतं वचनं ' वसिष्ठस्य मन्त्रा अतिये सायकाः (रघु १७-
३८) , ' पवनानिनवमागमो अयं यन् अस्मिन्नेजना सहितं ब्रह्म नाम (रघु ८-४) ,
इत्यादिभिः वचनैः प्रहृतकल्पनां दृढीकरोति ।

१३. ' ब्राह्मक्षत्रविरोधसम्बन्धः ' इत्यस्मिन् उपकरणे ब्राह्मवृत्तिं शीत-
किरणस्य चन्द्रस्य, क्षत्रवृत्तिद्वयं उष्णकिरणस्य सूर्यस्य उपमानम् अर्हति, अतः इमे

तं पितुर्वधमवेन मन्युना राजवंशनिधनाय दीक्षितम् ।

बालसूनुरखलोक्य भार्गवम् स्वां दशां च विपसाद पार्थिवः ॥ -रघु० ११-६७

क्षत्रजातमपकारवैरि मे तन्निहत्य बहुशः शमं गतः ।

सुप्तसर्प इव दण्डघट्टनात् रोपितोऽस्मि तत्र विक्रमश्रवात् ॥ -रघु० ११-७१

अक्षत्रोजत्रलयेन निर्वभौ दक्षिणश्रवणसंस्थितेन यः ।

क्षत्रियान्तकरणैकविंशतेः व्याजपूर्वगणनामिवोद्धहन् ॥ -रघु० ११-६६

अर्घ्यमर्घ्यामिति वादिनं नृपम् सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनार्चिपं ततः संदधे दशमुदप्रतारकाम् ॥ -रघु० ११-६९

आश्रमधर्माः^{१४}

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयं पिणाम् ।

वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ -रघु० १-८

साङ्गं च वेदमध्याप्य किञ्चिदुत्क्रान्तशैशवौ ।

स्वकृतिं गापयामास कविप्रथमपद्धतिम् ॥ -रघु० १५-३३

स्यागाय संभृताधीनां सत्याय मितमापिणाम् ।

यशसे विजिगीषूणा प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ -रघु० १-७

ब्राह्मक्षत्रवृत्ती परस्परं विरुद्धे इति प्रदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । एतत् प्रकरणं सर्वथा जमदग्निपुत्र राम दाशरथि राम च विषयीकृत्य ' रघुवशे ' एकादशे सर्गे उपनिबद्धम् ।

१४ चातुर्वर्ण्यवत् चातुराश्रम्यधर्मा अपि बालिदासकाले सुस्थिरा आसन् इति अनेन ' आश्रमधर्मा ' इति उपप्रकरणेन सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । तत्रापि विशेषतः राज्ञाम् उपनिबद्धा आश्रमधर्मा अत्र सङ्गृह्यन्ते । शैशवे-ब्रह्मचर्याश्रमकाले-गृहीत-

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणी ददृशाते स्वुराभवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगिनी ॥ -रघु० ८-१६

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये वसंश्चतुर्योऽग्निरिवाग्न्यगारे ।

द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन् यावचते साधयितुं त्वदर्थन् ॥ -रघु० ५-२५

अग्निवर्णमभिपिच्य राघवः स्त्रे पदे तनयमग्नितेजसम् ।

शिथ्रिये श्रुतवतामपश्चिमः पश्चिमे वयसि नेमिपं वशी ॥-रघु० १९-१

अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं प्रकृतिष्व्वात्मजमात्मव्रतया ।

विपयेषु विनाशधर्मसु त्रिदिवस्येष्वपि निःस्पृहोऽभवत् ॥ -रघु० ८-१०

अथ स विपयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे,

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिथ्रिये,

गलितवयसामिस्त्राकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ -रघु० ३-७०

गुणवत्सुतरोपितश्रियः परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवल्कवाससां प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ -रघु० ८-११

तत्र तीर्थसलिलेन दीर्घिकास्तरुमन्तरितमूमिभिः कुशैः ।

सौधवासमुत्तरेण विस्मृतः संचिकाय फलनिःस्पृहस्तपः ॥ -रघु० १९-२

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।

पितरं प्रणिशाय पादयोरपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ -रघु० ८-१२

तस्मै विस्तृज्योत्तरकोसलानां धर्मोत्तरस्तत्प्रभवे प्रमुत्वम् ।

मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहवन्धाय पुनर्वेवन्ध ॥ -रघु० १८-७

विद्यानां साङ्गवेदाध्यायिनाम् यौवने-गृहरथाश्रमकाले-विपर्ययिणाम् अपि सतां 'प्रजायं
गृहमेधितां' 'नृपस्य वर्णाश्रमसालनं यन्' तदेव धर्मकार्यम् अनुविष्टताम्, 'महो-
दयार्थं पापिबन्दिशमपारिणां गृहीताग्निहोत्राणाम्' वाधंवे-वानप्रस्थकाले-मुनिवृत्तीनां

पिता पितृणामनृणस्तमन्ते वयस्यन्तानि सुखानि लिप्सुः ।

राजानमाजनुञ्चिञ्चिवाहुं कृत्वा कृती वल्कलवान् बभूव ॥ रघु० १८-२६

प्रथमारिणतार्थस्तं रघुः संनिवृत्तम्

विजयिनमीभिनन्द्य श्लाघ्यजायासमेतम् ।

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभूत्

न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥ -रघु० ७-७१

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिरक्षार्यमुशन्ति ये निवासम् ।

नियतैक्यतिव्रतानि पश्चात् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥

-शा० ७-२०

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीसपत्नी,

दौर्ग्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेद्य ।

भर्त्रा तदर्पितकुटुम्बभरेण साधं,

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥ -शा० ४-१९

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।

न तु सर्प इव त्वचं पुनः प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ -रघु० ८-११

रामोऽपि सह वैदेह्या यने वन्येन वर्तयन् ।

अचार सानुजः शान्तो वृद्धेक्ष्वाकुव्रतं युवा ॥ -रघु० १२-२०

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसये पुराद्बहिः ।

समुपास्यत पुत्रभोग्यया स्नुषयेवाविकृतोन्द्रियः श्रिया ॥ -रघु० ८-१४

स क्षेमवन्वानममोधधन्वा पुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षम् ।

क्षमां लम्भायित्वा क्षमयोपपन्नं वने तपः शान्ततरश्चचार ॥ -रघु० १८-९

‘ मुनिवननदृच्छाया श्रितवना, नियतैक्यतिव्रतानि तरुमूलानि गृहीकुर्वता, वल्कलवता, स्वे पदे स्वमूत्रं यथाविधि अभिषिक्तवता, विषयव्यावृत्तात्मना शान्तिमार्गोत्सुकानाम्,

स गत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ।

चकारावितथां भ्रातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ -रघु० १५-१५

यद्गोप्रतरकल्पोऽभून् सम्मर्दस्तत्र मञ्जताम् ।

अतस्तदारुयया तीर्थं पावनं भुवि पप्रये ॥ -रघु० १५-१०१

राज्याभिषेकः^{१५}

अनुभूय वसिष्ठसम्भृतैः सलिलैस्तेन सहाभिषेचनम् ।

विशदोच्छ्रसितेन मेदिनी कषयामास कृतार्थतामिव ॥ -रघु० ८-३

अथाभिषेकं रघुवंशकेतोः प्रारब्धमानन्दजलैर्जनन्योः ।

निर्वर्तयामासुरमात्यवृद्धास्तीर्थाहृतैः काञ्चनकुम्भतोयैः ॥

-रघु० १४-७

सरिसमुद्रान् सरसांश्च गत्वा रक्षःकपीन्द्रैरुपपादितानि ।

तस्यापतन् मूर्ध्नि जलानि जिष्णोः विन्ध्यस्य मेघप्रभवा इवापः ॥

-रघु० १४-८

स मौलिस्त्रिदशरिभिः ससैन्यस्तुर्वस्वनानन्दितपीरवर्गः ।

विवेश सौधोद्गतलाजवर्षाम् उत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥

-रघु० १४-१०

तयैव अन्ते आश्रमे तनुर्यजा, तत्र तत्र च स्वदेहत्यागेन तीर्थक्षेत्रं प्रकल्पयता नैवेद्या
नृपाणां सम्पत् आश्रमधर्मा सद्यप्रयिता ।

१५. 'राज्याभिषेकः' - इत्यस्मिन् उपप्रकरणे उद्धृतेभ्य वचनेभ्य अभिषेकस्य
पदंति, अभिषेकजलानां वर्णनम्, छत्रचामरयो उपचार, सुवर्णसिंहासनम्, नीरा-
जनादिविषय च प्रापान्येन ज्ञातुं शक्यन्ते । अत्र प्रकरणे रामस्य राज्याभिषेकं अति-
थेत्स्य राज्याभिषेकं विस्तरेण उपबणितं उपलभ्यते । रघुवंशे अतुर्दशे सर्गे अमात्य-
बुद्धाः तीर्थाहृतं सुवर्णकुम्भतोयं अभिषेकं निर्वर्तयामासु इति उपवर्ण्यं शब्दं जलं
प्रमुखाभ्य सरिरूपं समुद्रेभ्यः सरोम्भस्य समानीतम् आगोतु इति (रघु १४-८)
अत्र उपबणितम् । सामन्तादिभिः सुदृष्टिः मन्त्रिभिरपि सह वसुधैव कुटुम्बकम् इति शय्यानी

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दम् आधूतबालव्यजनो रथस्थः ।
धृतातपत्रो भरतेन साक्षाद् उपायसङ्घात इव प्रवृत्तः ॥ -रघु० १४-११

ते तस्य कल्पयामासुरभिपेकाय शिल्पिभिः ।
विमानं नवमुद्वेदि चतुःस्तम्भप्रतिष्ठितम् ॥ -रघु० १७-९

तत्रैनं हेमकुम्भेषु संभृतैस्तीर्थवारिभिः ।
उपतस्थुः प्रकृतयो भद्रपीठोपवेशितम् ॥ -रघु० १७-१०

दूर्वायनाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तराम् ।
ज्ञातिवृद्धैः प्रयुक्तान् स भेजे नीराजनाविधीन् ॥ -रघु० १७-१२

पुरोहितपुरोगास्त जिष्णुं जैत्रैरथर्वभिः ।
उपचक्रमिरे पूर्वमभिपेक्तुं द्विजातयः ॥ -रघु० १७-१३

स तावदभिपेकान्ते स्नातकेभ्यो ददौ वसु ।
यावतैषां समाप्येन् यज्ञाः पर्याप्तदक्षिणाः ॥ -रघु० १७-१७

स्वर्गामिनस्तस्य तमैरुपव्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेनम् ।
अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवन्नकार ॥

-रघु० १८-३६

यदा राम विवेश तदा रथस्थे तस्मिन् लक्ष्मणेन बालव्यजनम् आधूतम्, भरतेन च आतपत्र धृतम् इति सम्यक् वर्णितम् (रघु. १४.१०-११) । अतिथिविषयेऽपि तस्य पितु काकुरत्स्यस्य अन्तिमाम् आजाम् आसुत्स्य मन्त्रिवृद्धा चतुर्षु स्तम्भेषु प्रतिष्ठिते नवे मण्डपे सम्यक् स्थापिते भद्रपीठार्ये सिंहासने उपवेशितम् अतिथिम् अभिपिपिचु । तत्र तस्य अनिये पौरे ज्ञातिवृद्धैः च नैके नीराजनादिविषय सम्यक् सम्पादिता । प्रधाना पुरोहिताः च अथर्ववेदोद्धृतं मन्त्रं सस्कार सम्पादयामासु रघु १७, ९-१३ । अभिपेकसमये च ' सर्वेषा बन्धनात् मोक्ष ' इति परिपाटी आसीत् इत्यपि ज्ञायते । प्रकृतीनाम् अनाथदीनत्व राज्याभिषेकस्य प्रधान कारणम् आसीत् इति सुदर्शनस्य राज्याभिषेकवर्णनात् ज्ञातुं शक्यते । स्वमुत् राज्ये अभिपिच्य एव सर्वेषा राज्ञा निवृत्ति-विषयिणी प्रवृत्ति आसीत् इत्यपि तत्र तत्र समागनेन वर्णनेन अतीव सुस्पष्ट वर्तते रघु. ३-७० इ इ । कस्याश्चन राज्ञुभ्याः अथवा राज्ञा राज्याभिषेक इति बुत्रापि

मदात्मसंभवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।

स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः सङ्ग्रामयायिनः ॥ -रघु० १७-८

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं वभौ ।

दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ -रघु० ४-१

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

मुनिपनतरुच्छायां देव्या तथा सह शिश्रिये

गलितयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ -रघु० ३-७०

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां नितान्तगुर्वी लघयिष्यता धुरम् ।

निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥

-रघु० ३-३५

वन्धच्छेदं स बद्धानां वधार्हाणामवश्यताम् ।

धुर्याणां च धुरो मोक्षमदोहं चादिशन् गवाम् ॥ -रघु० १७-१९

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसंग्रहैराशु तस्य सहधर्मचारिणी ।

साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥ -रघु० १९-५५

तं मावार्थं प्रसन्नसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्

अन्तर्गूढ क्षितिरीध नमोधीजमुष्टिं दधाना ।

माँलैः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमसिंहासनस्था

राज्ञी राज्यं विधिवदाशिपद् भर्तुरव्याहताज्ञा ॥ -रघु० १९-५७

न वर्णितम्, तथापि अग्निवर्णं मृते तस्य पत्न्यै मन्त्रिभिः प्रकृतिमुल्यानाम् अनुमत्या नराधिपश्री प्रदत्ता इति स्पष्टम् उपवर्णितम् (रघु १९-५५) । ततश्च गर्भवती सा राज्ञी मन्त्रिभिः आप्तं च हेमसिंहासने स्थापिता, सा च भर्तुं राज्यं यथाविधि अशात् इति (रघु १९-५७) कालिदासेन वर्णितम् । अतः अयम् अपि महत्त्वपूर्णः भागः यत् अग्निवर्णस्य पत्नी तदा राज्यम् अकरोत् इति ।

सिंहासनाधिकारः^१

चित्रकूटवनस्थं च कथितस्वर्गतिर्गुरोः ।

लक्ष्म्या निमन्त्रयाञ्चके तमनुच्छिष्टसम्पदा ॥ -रघु० १२-१५

स हि प्रथमजे तस्मिन्नकृतश्रीपरिग्रहे ।

परिवेत्तारमात्मानं मेने स्वीकरणाद्भुवः । -रघु १२-१६

तमशक्यमपाकृष्टं निदेशास्वर्गिणः पितुः ।

ययाचे पादुके पाश्चात्कर्तुं राज्याधिदेवते ॥ -रघु० १२-१७

स विसृष्टस्तथेत्युक्त्वा भ्रात्रा नैवाविशत्पुरीम् ।

नन्दिप्रामगतस्तस्य राज्यं न्यासमिवाभुनक्तु -रघु० १२-१८

अथेतरे सप्तस्युप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया गुणैश्च

चक्रुः कुशं रत्नविशेषभाजं सौभ्रात्रमेयां हि कुलानुसारि ॥ -रघु० १६-१

नरेन्द्रमूलायतनादन्तरं तदारुपदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।

अगच्छद्दंशेन गुणाभिलाषिणो नवावतारं कमलादिषोत्पलम् -रघु० ३-६

दुरितैरपि कर्तुंमात्मसात्प्रयतन्ते नृपमूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रद्विजः पितुराज्ञेति न भोगन्पुण्या । -रघु० ८-२

१९. 'सिंहासनाधिकारः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे ज्येष्ठभ्रातुः एव सिंहासने अधिकारः, केनापि कारणेन वनिष्ठस्य मध्यमस्य वा तत् सिंहासनं प्राप्तं चेत् तद्धि न केवलं सर्वाशक्तिभक्तम्, किन्तु तत्र पाविश्वमद्रथ, अपि भवति इति कल्पनायाः विलासः. अत्र प्रकरणे सप्तस्युप्रवीर्यः, वचनेभ्यः, सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । राज्ञः, ददारयान् वरद्वय-रूपेण कथंय्या रामस्य द्वादशवयस्यपर्यन्तं वनगमनं भरतस्य च राज्याभिषेकः सम्पादितः आसीत् । तद्भरतवानुसारं दामरयो रामे वन गते मातुल्यगृहात् सम्प्राप्येन भरतेन यत् सर्वलोभप्रसिद्धं वृत्तम् आचरितं तेन सिंहासनेन केवलम् अधिकारवत्पता एव, किन्तु पाविश्वरूपेण अपि स्पष्टं भवति । 'भरतः अनुच्छिष्टसम्पदा लक्ष्म्या रामं निमन्त्रयाञ्चके', 'रामे अकृतश्रीपरिग्रहे भरतः आत्मानं परिवेत्तारं मेने,' 'रामं प्रःयानेत्तुम् अद्यमर्षः तस्य पादुके राज्याधिकारे कर्तुं ययाचे' 'तस्य राज्यं न्यासन्

अद्वा श्रियं पालिनसङ्गराय प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
हत्वा निवृत्ताय मृधे खरादीन् संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥

-रघु० १३-६५

पित्रा विसृष्टा मदपेक्षया यः श्रियं युवाप्यङ्कगतामभोक्ता
इयन्ति वर्षाणि तथा सहोप्रमन्यस्यतीव व्रतमासिधारम् ॥ -रघु० १३-६७

इक्ष्वाकुवंशगुरवे प्रयत, प्रणम्य सभ्रातरं भरतमर्घ्यपरिग्रहान्ते ।
पर्यश्रुरस्वजत मूर्धनि चोपजघ्नौ तद्भ्रुवस्त्यपोढपितृराज्यमहाभिषेके ॥

-रघु० १३-७०

दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे राज्यतृष्णापराङ्मुखः ।

मातुः पापस्य भरतः प्रायश्चित्तमिवाकरोत् ॥ -रघु० १२-१९

दुरितैरपि कर्तुमात्मसाधयतन्ते नृपमूनवो हि यत् ।

तदुपस्थितमग्रहीदजः पितुराज्ञेति न भोगतृष्णया ॥ -रघु० ८-२

राज्यप्रदेशस्य विभजनम्^{१७}

स तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः ।

अभिषिच्याभिषेकार्हा रामान्तिक्रमगात्पुनः ॥ -रघु० १६-८९

इव अमूनक्' इत्यादिभिः वर्णनं ज्येष्ठभ्रातु विषये यथा दृढभक्तित्व तथैव
सिंहासनविषये अपि पावित्र्यकल्पना स्पष्ट प्रतीता भवति । 'इक्ष्वाकुवंशगुरवे'
इत्यस्मिन् दलोके रामोऽपि 'रामविषयकभक्त्यैव येन पितृराज्यमहाभिषेक परिहृतः
तस्य भरतस्य मूर्धनि उपजघ्नौ (आशिषा सयुज्ज) इति वणितम् । 'राजपुत्रा
मदोद्भूता गजा इव निरङ्कुशाः । भ्रातर पितर वापि विघ्नन्त्येवामिमानिनः ॥'
इति वर्णनम् अनूसृत्य केवल भोगतृष्णया सिंहासनाधिकार न वाञ्छन्ति स्म इति
'दुरितैरपि' (रघु० ८-२) इत्यनेन स्पष्टीकृतम् ।

१७ 'राज्यप्रदेशस्य विभजनम्' इत्यस्मिन् प्रकरणे ज्येष्ठापत्यस्य एव
परम्परया सर्वे राज्य दातव्यम् इति सर्वविधुता, विशेषत रुढा च कल्पना परित्यज्य
सर्वेभ्यः अपि पुत्रेभ्यः राज्यप्रदेशस्य विभजनं कृत्वा कोऽपि भागः दातव्य इत्याशयः

स निवेश्य कुशावत्यां रिपुनागाङ्कुशं कुशम् ।

शरावत्या सतां सूक्तैर्जनिताश्रुलवं लवम् ॥

(-उदक् प्रतस्थे) -रघु० १५-९७

अङ्गदं चन्द्रकेतुं च लक्ष्मणोऽभ्यात्मसंभवौ ॥

शासनाद् रघुनाथस्य चक्रे कारापथेश्वरौ ॥ -रघु० १५-९०

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुवाहौ च बहुश्रुते ।

मधुराविदिशे सूनवोर्निदधे पूर्वजोऽसुकः ॥ -रघु० १५-३६

युधाजितश्च संदेशात् स देशं सिन्धुनामकम् ।

ददौ दत्तप्रभावाय भरताय मृतप्रजः ॥ -रघु० १५-८७

राजचिह्नानि^{१८}

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधिसूनवे

नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपधारणम् । -रघु० ३-७०

प्रदसंकानि वचनानि अत्र सद्गूहघन्ते । 'रघुवंशी' पञ्चदशे सर्गे अयं विचारः विस्तरेण वर्णित । 'शत्रुघातिनि सुवाहौ च मधुराविदिशे इत्यारब्धे नगर्षो शत्रुघ्नः निदधे' (रघु १५-३६) । 'लक्ष्मणः अङ्गद चन्द्रकेतु च कारापथदेशस्य ईश्वरौ नाम समानाधिकारो अधिपती चकार (रघु. १५-९०) । ' 'रामः कुशावत्या कुशं स्यापयित्वा शरावत्या लव रभापयामास' । 'भरतः तु अभिवेकार्हा तक्षपुष्कली तदारभ्ययोः राजघान्यो. अभिविषयवान्' इत्यादिभिः उपनामैः वर्णनं एतत् स्पष्टं भवति यत्, वेवल ज्येष्ठभ्रातु एव मुरराजपदम् अथवा राज्याभिषेकः अथवा राज्याधिकारः न, किन्तु सर्वेषाम् अपि राजांपत्याना समान. एव राज्याधिकारः, समानमेव राजनदम् इत्यपि कल्पना प्राक् कदापि विकसिता आसीत् ।

१८. राजचिह्नानि- इत्यस्मिन् प्रकरणे प्रसिद्धानि छत्रचामरादीनि चक्रवर्तिलक्षणदीनि च विनिष्टानि सद्गूहीतानि । सितच्छत्र, चामरे, सिंहासनम् इति सामान्यानि सर्वेषां राज्ञां चिह्नानि । एषां लक्षणानां व्यवहारः शीलक्षणम्' (कुमार ७-४५) इति शब्देनापि कृत. । चक्रवर्त्यादिविनिष्टानि लक्षणानि यद्गू

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।

अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ॥ -रघु० ३-१६

तस्यैकस्योच्छ्रितं छत्रं मूर्ध्नि तेनामलत्विया ।

पूर्वराजधियोगौर्भ्यं कृत्स्नस्य जगतो हृतम् ॥ -रघु० १७-३३

तं लोकपालाः पुरुद्वृतमुख्याः श्रीलक्षणोऽसर्गविनीतवेपाः

दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिःसंज्ञास्तदर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ॥ -कु० ७-४५

पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ।

छायामण्डललक्ष्येण तमद्दश्या किल स्वयम् ॥ -रघु० ४-५

प्रलौभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विमाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया नधोपसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ -शा० ७-१६

यत् कुम्भयोनेरधिगम्य रामः कुशाय राज्येन समं दिदेश ।

तदस्य जैत्राभरणं विहर्तुरज्ञातपत्रं सलिले ममज्ज ॥ -रघु० १६-७२

सममेव समाक्रान्ते द्वयं क्षिरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पिश्यामखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-४

सौमित्रिणा सावरेजेन मन्दमाधूतबालव्यजनो रयस्यः ।

धृतातपत्रो भरतेन साक्षात् उपायसंघात इव प्रवृद्धः ॥ -रघु० १४-११

तथामाधिनमेनं चक्रवर्तिनमवगच्छतु भवान् । पश्य ।

रथेनानुद्धातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

स्वलेपु उपयुज्यन्ते । केयाञ्चन च अत्र सद्ग्रहः । प्रायः राज्ञा राज्याभिषेकसमये स्वसूनुवे इमानि राजचिह्नानि परम्परया दातव्यानि इति परिपाटी । अन्यस्मै कस्मै

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात्सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ -शा० ७-३३

राज्ञां विशिष्टविवाहाः^{१९}

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ -शाकुं० ३-२०

यन्मिथःसमयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायंस्त

तन्मया प्रीतिमता युंवयोरनुज्ञातम् । -शाकुं० अं. ५, पृ. १६५

तापसी— कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम सङ्कीर्तयितुं

चिन्तयिष्यति । -शाकुं० अं. ७, पृ. २४७

अयेष्वरेण ऋयकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।

आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥

तं श्लाघ्यसम्बन्धमसी विचिन्त्य दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ॥

प्रस्थापयामास ससैन्यमेनमृद्धां विदर्भाधिपराजघानीम् ॥ -रघु० ४.३९, ४०.

मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानमध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं पतिं वरा कल्पितविवाहवेया ॥ -रघु० ६-१०

सान्निध्ययोगात्किल तत्र शय्याः स्वयंवरक्षोभकृतामभावः ।

काकूत्स्थमुद्दिश्य समःसरोऽपि शशाम तेन क्षितिपाललोकः ॥ -रघु० ७-३

अपि केनापि कारणेन एतानि न दातव्यानि । तदाह 'अवेयम् आसीत् त्रयमेवं मूपतेः' (रघु. ३-१६) ।

१९. 'राज्ञां विवाहविधयः तत्र महिषीस्थानं च' अस्मिन् प्रकरणे नृपान् उद्दिश्य विहितानां विवाहविधीनां सन्दर्भपरानि वचनानि सङ्ग्रहान्ते । स्मृत्युक्तेषु अष्टमु विवाहविधिषु गान्धर्वविवाह नृपाणां विहितः इति 'अभिज्ञानशाकुन्तले' 'गान्धर्वेण विवाहेन पश्यो राजर्षिकन्यकाः परिणीताः श्रूयन्ते' इति दुष्यन्तस्य

तस्य वीक्ष्य ललितं वपुः शिशोः पार्थिवः प्रथितवंशजन्मनः ।

स्वं विचिन्त्य च घनुर्दुरानमं पीडितो दुहितृशुल्कसंस्थया ॥

-रघु० ११-३८

दृष्टसारमथ रुद्रकार्मुके वीर्यशुल्कमभिनन्द्य मैथिलः ।

राघवाय तनयामयोनिजा रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत् ॥ -रघु० ११-४७

अनसूया-- वयस्य, बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते । -शाकु ३, पृ. १०५

राजा-- परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।

समुद्रघसना चोर्वा सखी च युवयोरियम् ॥ -शाकु ३-१७

काश्यपः— [अस्मान्साद्यु विचिन्त्य संयमघनानुचैः कुलं चामनः ।

त्वय्यस्याः कथमप्यत्रान्धवहृता स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।]

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

[भाग्यायत्तमनःपरं न खलु तद्वाच्यं वबूधन्वुभिः ॥]

-शाकु० ४-१६, पृ. १४२

वचनम् " यन्मिथ समयात् इमा मदीया दुहितर भवान् उपायस्त तत् मया प्रीति-
मता अनुज्ञातम् ' इति शाङ्गरवद्वारा वण्वच्छ्रुते निबदन च स्पष्ट प्रतिपादयति ।
किञ्च ' शाकुन्तले ' सप्तमेऽङ्के ' क तस्य धर्मदारपरित्यागिन (दुष्यन्तस्य) नाम
गृह्णीयात् ' इति तापसीवचनेन राजर्षीणा विषये गान्धर्वविवाहस्य परमधार्मिकत्व
स्पष्ट प्रतिपादित भवति । गान्धर्वविवाहवन् विवाहस्य स्वयवरपद्धति अपि क्षत्रि-
याणा कृते विशिष्य च नृपाणा कृते निरुद्धा आसीत् इति इन्दुमतीस्वयवरवर्णनेन
सीतास्वयवरवर्णनेन च व्यक्त भवति । स्वयवरविषये गान्धर्वविवाहविषये च अय
भेद स्पष्ट कालिदासीयवाङ्मयात् इव भवति यत्, वधूवरयो मिथःसमयात्
गान्धर्वविवाहः, यथा शकुन्तलादुष्यन्तयोः, स्वयवरे च समुपस्थिताना सर्वेषा वरेण्याना
नृपाणाम् अन्येषा च समक्ष पित्राद्यनुमत्या अभिमतवरस्य सवरणम् इति पद्धतिः
आसीत् । स्वयवरेऽपि अन्या वीर्यशुल्कपद्धति प्ररुद्धा आसीत् यथा सीतायाः स्वयवरे
अन्यत्र च द्रौपदीम्ब इवरादिषु । तथा च कालिदासः सीतास्वयवरप्रमत्तगे समुदाहरति
' दुहितृशुल्कमस्थया ' ' वीर्यशुल्कम् ' इत्यादि ।

अथाद्यमहिषी राज्ञः प्रसूतिसमये सती ।

पुत्रं तमोपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः ॥ -रघु० १०-६६

गृहिणी साचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥ -रघु० ८-६७

तात शुद्धा समक्षं नः स्तुषा ते जातवेदसि ।

दौराभ्याद्रक्षसस्तां तु नात्रत्याः श्रद्धवुः प्रजाः ॥

ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली ।

ततः पुत्रवतीमेना प्रतिपत्स्ये त्वदाज्ञया ॥

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रमान्मुनिः ।

शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिव ॥

अन्येद्युरथ काकुत्स्थ. संनिपात्य पुरीकसः ।

कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥ -रघु० १५-७२...७५

ता दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थिताविष्टरः ।

कुरु निःसशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥ -रघु० १५-७९

मृषाणा बहुभार्यात्व च सर्वथा प्रचलितम् आसीत् इत्यादि 'बहुवल्लभा राजानः श्रूयन्ते' (शाकु ३, पृ १०५) 'परिग्रहबहुत्वेऽपि' (शा. ३, श्लोक १७) 'दारेषु सामान्यप्रतिपूर्वकमिय दृश्या' (शाकु ४, श्लो १६) इत्यादिभि वचनै सम्यक् ज्ञातु शक्यते । यद्यपि सर्वेषाम् एव बहुभार्यात्व न निषिद्धम् आसीत् तथापि मृषाणा विषये एव तत् प्राय विशेषत एवम् आसीत् इत्येतत् 'बहुवल्लभा राजान श्रूयन्ते' इतिवचनेन अभिव्यज्यते ।

'महिषीत्वम् अपि कस्य दातव्यम् तस्या आचरण वयम्, तस्या स्वीकारे परित्यागे च राजा एव केवल प्रभविष्णु, उत अत्रापि प्रकरणे लोकेच्छाया एव बलीयस्त्वम् आसीत्, इति 'रघुवत्से' पञ्चदशे सर्गे वाल्मीकिरामचन्द्रयो सीता-विषयकेण सवादेन गुस्पष्ट भवति । वाल्मीकि रामचन्द्राय यदा सपुत्राया सीताया परिग्रहाय न्यवेदयन् तदा रामः प्र-युत्तरयति 'हे तात, ते स्तुषा न गमनं शक्नो

विश्वजिदश्वमेधयज्ञवर्णनम्^{२०}

स विश्वजितमाजहे यज्ञ सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सता वारिमुचामि ॥ -रघु० ४-८६

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीश निःशेषविश्राणितकोशजातम्

उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी कौत्सः प्रपेदे वरत-तुशिष्य ॥ रघु० ५-१

स्थाने भयानेकनराधिपः सन्नकिञ्चनत्न मखज व्यनक्ति ।

पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमाशोः कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ -रघु० ५-१६

पुत्रो रघुस्तस्य पद प्रशास्ति महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।

चतुर्दिगावर्जितसम्भृता यो मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ -रघु० ६-८६

जात कुले तस्य किलोरुकीर्ति कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीप ।

अतिष्ठदेकोनशतऋतुत्वे शक्राभ्यसूयादिनिवृत्तये यः ॥ -रघु० ६-७४

नियुज्य त ह्योमतुरङ्गरक्षणे धनुर्धर राजसुतैरनुद्रुतम् ।

अपूर्णमेकेन शतऋतूपमः शत ऋतूनामपन्निनमाप स ॥ -रघु० ३-३८

तत पर तेन मखाय यञ्जना तुरङ्गमुत्सृष्टमनर्गल पुनः ।

धनुर्भूतामप्रत एव रक्षिणा जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ -रघु० ३-३९

मखाशभाजा प्रथमो मनीषिभिस्त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।

अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरो क्रियाविघाताय कय प्रवर्तसे ॥ -रघु० ३-४४

२० ' विश्वजिदश्वमेधयज्ञवर्णनम् ' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजभिः कृता-
नाम् एतद्विषयानि यगनानि सद्रगृहीतानि । दिग्गजयान-नर तत्र प्राप्त सर्वं द्रव्यं
विश्वजितस्य द्वारा सर्वेभ्य दातव्यं स्वयम् पुनरपि त्विनेन भाव्यम् इत्येतत् ' सर्वस्व-
दक्षिण यज्ञम् ' ' विश्वजिति निःशेषविश्राणितकोशजातम् ' ' मत्तजम् अविञ्चनत्वम् '
' विभूति मृत्पात्रशेषाम् इत्यादिभिः वर्णनं सर्वस्वदक्षिणस्वरूपम् अस्य यज्ञस्य
सम्बन्धं ज्ञातुं उपपद्यते । रघो विश्वजितस्य वर्णनायसरे च अयम् आशयः सम्बन्ध-
विशेषितः । अत्रमेव यन्तु त्रियमाणेषु सत्राभ्यसूयादिनिवृत्तये दिलीपः नयनवति

यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।

जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥

-रघु० ३-४८

हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो महेश्वरस्यम्बक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥

-रघु० ३-४९

अतोऽयमश्वः कपिलानुकारिणा पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।

अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः पदं पदव्या सगरस्य सन्ततेः ॥

-रघु० ३-५०

ततः प्रहस्यापभयः पुरन्दरम् पुनर्त्रभाषे तुरगस्य रक्षिता ।

गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥

-रघु० ३-५१

असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।

अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात् किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥

-रघु० ३-६३

इति क्षितीशो नवार्तिं नवाधिकाम् महाक्रतूनां महनोयशासनः ।

समारुरुक्षुर्दिवमायुधः क्षये ततान सोपानपरम्परामिव ॥ -रघु० ३-६९

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेवाः सस्यमिवाग्भोभिरस्यवर्षन्नुपायनैः ॥ -रघु० १५-५८

विधेरविकसंमारस्ततः प्रववृते मखः ।

आसन् यत्र क्रियाधिष्ठा राक्षसा एव रक्षिणः ॥ -रघु० १५-६२

यत्नान् प्रबल्य स्वस्यः अमृतं ' इति वर्णनात् ' गूढविषहृ शत्रु तुरङ्गं जहारः ।
 इत्यादिवर्णनेन इन्द्रस्य अश्वमेधायां सततद्रव्याया परिपूर्णायां स्वस्थानात् ऋतेः
 रिपती भूतिः आसीन् इत्येतत् शान्तिं दास्यते । तदयंम् एव च समर्थं दिलीपस्य
 अश्वमेधवर्णनम् अत्र सद्गृहीतम् । ' सामन्तं अध्वराय मृगो अश्वे उपायनैः

योऽसौ राजसूययज्ञदीक्षितेन मया राजपुत्रशतपरिवृतं गोप्तारं
वसुमित्रमादिश्य सत्रःसरोपावर्तनीयः निर्गलः तुरगो विसृष्टः । स सिन्धोर्दाक्षिणे
रोधसि चरन्नश्वानीकेन यत्रनाना प्रार्थितः । तत उभयो सेनयोर्महानासीत्
संमर्दः ।

-मालविका० ५, पृ १४८

तत परान् पराजित्य वसुमित्रेण धन्विना ।

प्रसह्य द्वियमाणो मे वाजिराजो निवर्तितः ॥ -मालविका० ५-१५

राजकृत-विद्वत्सभाजनम्^{२१}

तं भूपतिर्मासुरहेमराशिम् लब्धं कुबेरादभियास्थमानात् ।

दिदेश कौत्साय समस्तमेव पादं सुमेरोरिव वज्रमिन्नम् ॥ -रघु० ५-३०

बलमार्तभयोपशान्तये विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलम् गुणवत्ताऽपि परप्रयोजना ॥ -रघु० ८-३१

कृच्छ्रलब्धमपि लब्धवर्णभाक् त दिदेश मुनये सलक्ष्मणम् ।

अप्यसुप्रणयिना रघोः कुले न व्यहन्यत कदाचिदार्थिता ॥ -रघु० ११-२

ता स्वचारिभ्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मेथिली ।

तत पुत्रवतीमेना प्रतिपत्स्ये त्वदाश्रया ॥

अलङ्करणम्', 'विरोधकंश्च यज्ञीयाश्वस्य निराध', 'ततश्च परान् पराजित्य,
यज्ञीयाश्वस्य पुन अनिरुद्धगत्या सञ्चरणम्' इत्यादि अत्र प्रकरणे समुद्धृतः वचनं
विस्तरेण ज्ञातुं शक्यते ।

२१ 'राजकृतविद्वत्सभाजनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राजभिः विदुषा
सभाजन कथं कृतम् इत्येतत्प्रदर्शकानि वचनानि सद्गृह्यन्ते । 'कौत्साय समस्तम्
एव भामुरहेमराशिं रघु दिदेश' 'विश्वामित्राय सलक्ष्मणं राम दत्तारथं दिदेश'
इति सर्वसम्पत्त्यागेन अत्र यदातेन च राजभिः कृतं विद्वत्सभाजनम्, 'निदेशत्रियया
उत्सुक् मे मन अहंत तव वेवलेन आगमनेन न तृप्तम्,' 'विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि

इति प्रतिश्रुते राज्ञा जानकीमाश्रयमान्मुनिः ।
 शिष्यैरानाययामास स्वसिद्धिं नियमैरिवि ॥
 अन्येद्युरय काङ्क्षुरथः सन्निपात्य पुरौकसः ।
 कविमाहाययामास प्रस्तुतप्रतिपत्तये ॥
 तां दृष्टिविषये भर्तुर्मुनिरास्थितधिष्ठरः ।
 कुरु निःसंशयं वत्से स्ववृत्ते लोकमित्यशात् ॥

-रघु० १५-७३, ७४, ७५, ७९

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तम् मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
 अप्याज्ञया शास्तिपुरात्मना वा प्राप्नोसि संभावयितुं वनान्माम् ॥

-रघु० ५-११

नयविद्धिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
 पूर्वं एवाभवत् पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ -रघु० ४-१०

वैखानस— तत्साधुकृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।
 आर्तत्राणाय वः शखं न प्रहर्तुमनागसि ॥

राजा— एष प्रतिसंहतः । -शाकु० १-१०

सूत— आयुष्मन्, अस्य खटु ते बाणपातवर्तिनः कृष्णसारस्थान्तरे
 तपस्विन उपस्थिताः ।

राजा— तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः । -शाकु० १, पृ. २०

तपोवननिवासिनामुपरोधो मा भूत् । एतावन्नेत्र रथं स्थापय ।
 यावदवतरामि । -शाकु १, पृ. २४

तपोवनानि नाम, 'पुष्पाग्रमदर्शनेन आश्रान पुनीमहे' इत्यादिवचनं विद्वद्विषयकः
 महान् आदरः अभिष्यक्तो भवति । 'शाकुन्ता विजिनमस्ति मा महर्षे कृष्णाय
 निवेदयिष्यति' इति वचनेन तत्रापि 'अन्वद्भागधेयम् एतेषां तपस्विनां रथानां भवति
 यदस्तराशीन् अपि विहाय अभिनन्द्यम् विमाज्जारयन्ति (भवन्त तरस्तेन)' इत्यादिभिः
 दुष्पन्तस्य विनिष्टैः वचनैः तपस्विविषयको मस्तिभावो स्पष्टो भवति । 'अर्षेयान्

- राजा—सूत, विनीतवेपेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम ।
इदं तावद् गृह्यताम् ।
(इति सूतस्याभरणानि धनुश्रोपनीयार्पयति ।) -शाकुं० १, पृ. २४
- राजा—पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीमहे । -शाकुं० १, पृ. २३
- राजा—सा खलु विदितभक्तिं मां महर्षेः कथयिष्यति -शाकु. १, पृ. ५३
- राजा—अहो विरू । पीरा अस्मदन्वेपिणस्तपोवनमुपरुन्धन्ति ।
भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् । -शाकु० १, पृ. ५२
- राजा—वयमप्याश्रमपीडा यथा न भवति तथा प्रयतिष्यामहे ।
-शाकु. १, पृ. ५३
- राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसान्निहृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो
नामिनन्दामि । -शाकु० २, पृ. ६५
- राजा—मूर्ख, अन्यद्भागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति, यद्रत्नराशी-
नपि विहायामिनन्धम् । -शाकु० २, पृ. ७६
- उभौ — विदितो भवनाश्रमसदामिहस्थः । तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते ।
- राजा—किमाज्ञापयन्ति । -शाकु० २, पृ. ७९
- राजा—इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाङ्गा ।
द्वयमप्यनातिक्रमणीयम् । -शाकु० २, पृ. ८१
- यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यः नृपाणा क्षयि तत्फलम् ।
तपःपद्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ -शाकु० २-१३

खलु मे राजशब्द ' उमाभ्याम् अपि (अदितिपारीचाभ्याम्) दुष्यन्त प्रथमति ' इत्यादिबचनं तपस्विविषयिणी कृतज्ञता विष्कृता भवति । ' बाह्यतः शमप्रधानेषु अन्त गूढ दाहात्मक तेज अस्ति ' ' जाने तपसो वोर्यम् ' इत्यादिबचनं क्रियमाणे तपोधनानाम् अभिभवे राजा हृदि निहिता भीतिम् अपि कालिदास सम्यक् आवि-

राजा— (सादरम्) किं काश्यपसन्देशहारिणः ।

कञ्चुकी— अयं किम् ।

राजा— तेन हि मन्त्रचन्द्रादिज्ञाप्यतानुपाध्यायः सोमरातः । अमूनाश्रम-
वासिनः श्रौतेन विधिना संकृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुमर्हन्तीति ।

अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि ।

—शाकु० ५, पृ. १५६

पुरोहित— (राजानं निर्दिश्य) भो भोस्तपस्विनः असाध्वमयान्

वर्णाश्रमानां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनः वः प्रतिपालयति ।

—शाकु० ५, पृ. १६२

उभौ— कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति घर्मांशौ कथमाविर्मविष्यति ॥

राजा— अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । —शाकु० ५-१४

ऋषयः— स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा— किमाज्ञापयति भगवान् । —शाकु० ५, पृ. १६५

राजा — (उपगम्य) उभाम्यामपि वासवानुज्यो दुष्यन्तः प्रणमति ।

मारीचः— वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

अदिति— वत्स अप्रतिरथो मय । —शाकु० ७, पृ. २५८

राजा- यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः ।
पश्य ।

प्लरतीति । ' राजप्रानादे अपि अहम् (दुष्यन्त) अपि अत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे
स्थितः प्रतिपालयामि ' अथ दुष्यन्त प्रागेव मुक्तासन व प्रतिपालयति' इत्यादि-
वचनं विद्वद्भि सह क्रियमाण विनिष्ट ध्ववहारः गम्यत् प्रदर्शितः भवति ।
नयविद्भि विद्भि. रामे उपदर्शित ग् एव उत्तररात्रेण प्राचरणीयं भवति इत्ये-
तत् ' नयविद्भिः नये राजि ' (रघु ४-१०) ' तरणाधुततन्व्यान गायनं प्रतिगृह्य

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमास्ति तेजः ।

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ताः तदन्यतेजोभिभवाद्गमन्ति ॥ -शाकु० २-७

राजा— (निःश्वस्य) —

जाने तपसो वीर्यम् सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयम् तथापि नेदं निवर्तयितुम् ॥ -शाकु० ३-२

मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरी ।

अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ -रघु० १-३७

विद्वत्कृत-राजसंमाननम्^{२२}

तमृषिः पूजयामास सऋमारं क्लान्तथाहनम् ।

तपःप्रभावसिद्धाभिर्विशेषप्रतिपत्तिभिः ॥ -रघु० १५-१२

समाजनायोपगतान् स दिव्यान्मुनीन् पुरस्कृत्य हतस्य शत्रोः ।

शुश्राव तेभ्यः प्रभवादिवृत्तं स्वविरुमे गौरवमादधानम् ॥ -रघु० १४-१८

दिग्भ्यो निमन्त्रिताश्चैनमभिजग्मुर्महर्षयः ।

न भीमान्येव धिष्णयानि हित्वा ऽप्योतिर्मयान्यपि ॥ -रघु० १५-५९

(शाकु १-१०) इत्यादिभिः वर्णनैः तपस्विना विदुषा च इच्छाम् आज्ञारूपेण राजान् समानयन्ति इति ज्ञातुं शक्यते ।

२२ 'विद्वत्कृतराजसंमाननम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज्ञीं समाननविषय-
काणि वचनानि सद्गुह्यते । यया राजाभिः विदुषा समाजने कृते राज्ञा मनसि विद्य-
मानं विद्वद्विषयक आदर अभिव्यक्तं भवति, तथैव विद्वद्भिः राज्ञा समाजने
त्रियमाणे विदुषां मनसि अपि न्याय्यमार्गानुसारं प्रजायां परिपालनेन सञ्जात
आदरविशेषं व्यज्यते । प्राकृताः जना वञ्छाच्छमागत्य वररूपेण दानेन स्वरीय
राष्ट्रविषयक वस्तुव्यजानं निवर्तयन्ति, तास्मिन्नेव अद्यप्य तप पट्टभाग ददने इति
तु पूर्वस्मिन् एव प्रकरणे सम्यक् वर्णितम् । अत्र तत्तःप्रसङ्गानुसारं तपस्विनः विद्वानः

उभयमेव वदन्ति मर्नापिणः समयवर्षितया कृतकर्मणाम् ।
बलनिपूदनमर्थपतिं च तं श्रमनुदं मनुदण्डधरान्वयम् ॥ -रघु० १-३

तमध्वरे विश्वजिति क्षिताशं निःशेषविश्राणितकौपजातम् ।
उपात्तविधौ गुरुदक्षिणार्थी कौसः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ -रघु० ५-१

आदिष्टवर्त्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपसां वरः ।
विराज रघुप्रष्ठैर्वाखिल्वैरिवांशुमान् -रघु० १५-१०

तस्य संसूयमानस्य चरितार्थैस्तपस्विभिः ।
शुशुभे विक्रमोदमं ब्रीडयाऽवततं शिरः -रघु० १५-२०

उपायनानि^३

तस्योपकार्यरचितोपचारा वन्द्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे नियासा मनुजेन्द्रसुनोर्विभूवरूपानविहारकरुणाः ॥ -रघु० ५-४१

तेन मर्त्रां शिल्पवाधिकारे इयं योग्या दारिकोति भगिन्यै उपायनं
प्रेषिता । -मालविका अ १, पृ. २२

तेन महासाराणि रत्नवाहनानि शिल्पकारिकामूषिष्ठं परिजनं चोपायनो-
क्तस्य भर्तुः सकाशं प्रेषितो दूतः श्वः किल मर्त्रारं द्रक्ष्यति ।
-मालविका अ ५; पृ. ८९

ए तज्जान सत्तात् समुजयति समानयति च । समाज्रतगमाननविपयशानि वच-
नानि अत्र राटगृहीतानि । एभिः वचने तत्तेषां राज्ञा प्रजापरिपालनं स्वकीयम्
आचरणं च प्रथमं क्षनपेन ग्वाप्य च ज्ञानीत् इति अनुमानं गतवन् ।

२३. 'उपायनानि' दृग्परिभन् उपप्रहरणे विहितेभ्य नृपेभ्य सामनेभ्यः
प्रद्विभ्य च सम्प्राप्त्याको विक्रमोदाम् उपायनानां वचनानि अत्र
सादरं ज्ञानानि । गदाजितेभ्य अत्र उपायनेषु वचनविष् सतः दारिका अत्र उपायन-

कञ्चुकी— जयन्तु देवः— अमारयो विज्ञापयति, तस्मिन् विदर्भराजोपायने
द्वे शिल्पदारिके मार्गपरिश्रमाद् अलसशरीरे इति कृत्वा न
प्रवेशिते । सम्प्रति देवोपस्थानयोग्ये । तत्राज्ञां देवो दातुमर्हति ।

—मालविका अ. ५, पृ. १३९

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिः गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥

—रघु० ४-८७

स घातुमेदारुणयाननेमि प्रभुः प्रयाणध्वनिमिश्रतूर्यः ।
व्यलङ्घयत् विन्ध्यमुपायनानि पश्यन् पुलिन्दैरुपपादितानि ॥

—रघु० १६-३२

तमध्वराय मुक्ताश्वं रक्षःकपिनरेश्वराः ।

मेषाः सस्यमिवाभ्योभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ —रघु० १५-५८

तेषां सदश्वभूमिष्ठाः तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुः शश्वन्तोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ —रघु० ४-७०

कामरूपेश्वरः तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ —रघु० ४-८४

एवेन सम्प्राप्ता इति वर्णनम् उपलभ्यते । 'मालविकाग्निमित्रे' पञ्चमेऽङ्के स्पष्टम्
एव उक्तम् 'तस्मिन् विदर्भराजोपायने द्वे शिल्पदारिके..', 'तेन भर्त्रा शिल्पाधि-
कारे ह्य दारिका योग्या इति भगिन्यं उपायनं प्रेषिता', 'तेन महासाराणि रत्न-
बाहूनानि शिल्पाधिकारभूमिष्ठं परिजनं च उपायनीकृत्य...', इत्यादिभिः वचनैः
भर्तृदारिकानाम् द्वारपरिजानां च उपायनरूपना सहैतु वर्णयते इति ज्ञानं भवति ।
छात्रात् मुद्गरमण्डपे पराजितं राजभिः विजेत्रे दीयमानं यस्तुक्रात यद्यपि उपायनव्येन
दुपचित् प्रगल्भेषु वर्णनम् उपलभ्यते तथापि तत् मद्रवैवितेन उपायनपदे उक्तं न
अत्र तेषां वचनानाम् (मुद्गरमण्डपे) एव समावेतः उचितः ।

व्यसनानि^{२४}

सोऽधिकारमधिकः कुलोचितं काश्चन स्वयमवर्तयत्समाः ।
संनिवेश्य सचिवेष्वतः परं स्त्रीविधेयनवयौवनाऽभवत् ॥ -रघु० १९-४

इन्द्रियार्थपरिभ्रूयन्मक्षमः सोढुमेकमपि स क्षणान्तरम् ।
अन्तरेय विहरन् दिवानिशं न व्यपैक्षत समुत्सुकाः प्रजाः ॥
-रघु० १९-६

न मृगयाभिरतिर्न दुरोदरं न च शशिप्रतिमाभरणं मधु
तमुदयाय तथा नवयौवना प्रियतमा यतमानमपाहरत् ॥ -रघु० १-७

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ -रघु० १-६९

परिचयं चलत्प्रयनिपातने भयरुपोथ तदिक्लितभोषणम् ।
श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥
-रघु० १-४९

सेनापति— दृष्टदोषाऽपि स्वामिनि मृगया केवलं गुण एव संवृत्ता ।
तथा हि देवः—

अनवरतधनुर्ग्यास्काळनक्रूरपूर्वं
रभिकिरणसद्विष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् ।

२४. 'व्यसनानि' इत्यस्मिन् उपाकरणे स्त्रीमत्तमृगयावृत्तत्वादि व्यसनानि रागा हातिवृत्ति सद्गृह्यन्ते । कामिनीषु परम् आगत्येव रागा स्वकीय वर्तुष्व निर्बंधेषु सर्वथा अज्ञानम्, अत्र उदात्तत्वेन गावेषु एव राज्यभाट् सन्निवेशनीयः भवति इति रातः अग्निबन्धेन बन्धेन (रघु १९-४, ९) शम्बरं गानु तापते । कामिनीषु मृगयाया इति विष्णुकाव्यवृत्तीव्यवृत्तगामभ्येन एतद्व्यवृत्तगतं नृत्तं शक्तिव्यवृत्तमित्युच्यते एव भवति इति 'रघुबंधे' मयमे सर्वे दृष्टव्यस्य बन्धेन सम्यक् शरते (रघु १-६९) वदति मृगयाया बन्धेन सर्वथा हातिवृत्त व्यसनम् इति गायत्रे

अपाचितमपि गात्रं व्यायतत्त्वादलक्ष्यं

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥ -शाकु० २-४, पृ. ६३

मेदच्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च घन्विना यदिपव. सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीद्वाग्निनोदः कुतः ॥

-शाकु० २-५, पृ. ६४

अहीनगुर्नाम स गा समप्रामहीनबाहुद्रविणः शशास ।

यो हीनसंसर्गपराङ्मुखत्वाद्युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीनः ॥ -रघु० १८-१४

भो भोस्तपास्विनः सभिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत । प्रत्यासन्नः क्लि

मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः -शाकु० १, पृ ५१

तुरगखुरहतस्तथा हि रेणुविटपविपक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाश शलभसमूह इवाऽऽश्रमद्रुमेषु ॥ -शाकु० १-२७

तथापि अस्या गुणा अपि कालिदासेन हेतुपुरस्सर वर्णिता इति 'दृष्टदोषाऽपि
स्यामिनि मृगया केवलम् गुण एव सवृत्त' इति सेनापतिवचनेन (शाकुं २४),
'मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयाम् (शाकु २५) इति उक्तवतः दुष्यन्तस्य, 'चल-
लक्ष्यनिपातने परिचयम्', 'मेदच्छेदकृशोदर वपु उत्थानयोग्य भवति', 'तनु
श्रमजवात् प्रगुणा करोति (रघु. ९४९) इत्यादिना दशरथस्य वर्णनेन च व्यसन-
रूपिण्याः मृगयाया अपि गुणा उपवर्णिताः । कालिदासस्यापि एतेषा व्यसनविषये
शब्दा न आसीत् इति 'रघुवने' अष्टादशे सर्गे 'युवाप्यनर्थैर्व्यसनैर्विहीन (रघु.
१८.१४) इति वर्णनेन तथाच 'शाकुन्तले' प्रथमेऽङ्के 'सपोवनसत्त्वरक्षायै
सभिहिता भवत यत मृगयाविहारी दुष्यन्त प्रत्यासन्न' 'आश्रमद्रुमेषु शलभसमूह
इव' इत्यादिवर्णनेन मृगयाविषयक अनादरातिशय व्यग्नये । अत ईषद्गुणवती
अपि मृगया यस्तुत राजा हानिररा एव इति कालिदासस्य अभिमतम् इति ज्ञान्
शक्यते ।

धर्मासनम्^{२१} (अधिकारण-व्यवहारः)

मोः कामं धर्मकार्यम् अनतिपात्यं देवस्य । तथापि इदानीम् एव धर्मा-
सनाद् उत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वाक्षिष्यागमनम् अस्मै नोत्सहे
निवेदितुम् । अथवा अथिथ्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः । -शाकुं० ५० पृ. १५४

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्टः प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम त्वयि तु परिसमाप्तं बन्वुकृत्यं प्रजानाम् ॥
-शाकुं० ५-८

पुरुषः— इदं स्तनभासुरम् अङ्गुलीयं दृष्ट्वा पश्चाद् अहं तस्य विक्रयाय
दर्शयन् गृहीतो भावमिथ्रेः । मारयत वा मुञ्चत वा ।

श्यालः— जानुक, अङ्गुलीयकदर्शनम् अस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुल-
मेव गच्छामः ।

श्यालः— सूचक, इमं गोपुरद्वारे अप्रमत्तौ प्रतिपालयतम्, यानद् इदम्
अङ्गुलीयकं यथागमनं मर्तुः निवेद्य ततःशासनं प्रतीक्ष्य
निष्क्रामामि ।

प्रपमः— जानुक । प्रस्फुरतो मम हस्ती अस्य वधार्थं मुमनसः
पिनष्टुम् ।

द्वितीयः— (विडोक्व) एव नो स्वामी पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीक्ष्य
इतोमुखो दृश्यते । गृत्रवलिर्मविष्यसि, शुनो मुखं वा द्रक्षसि ।

२५. ' धर्मासनम् ' इत्यस्मिन् उगप्रकरणे ' न्याय-दान ' विषयानि सर्वाणि
वचनानि सप्तगुह्यन्ते । ' व्यवहारासनम् ' इति शब्देनानि एतद्विषयमेव कार्यं
बोध्यते (१पृ० ८-१८) । ' समा ' गण्यन्ते न्यायदानस्य स्थानं निर्दिशति (१पृ०
१५-२१; १७-२३. २९) ।

अपिदासविभूतानो प्रहृतोना कार्याणि अवेतिःनु नृसिनि प्रतिदिनं निजनेन
धर्मासनम् अधिरोरति, तस्य प्रपानम् आदिकं कार्यं मुरो; इति शकुन्ते
धर्मासनानुनं मह रात्र दुष्मन्त्येन व्यवहारेण शादो- ' विप्ररोपात्र संभा-

श्यालः—सूचक ! मुष्पताम् एष जाओपजीवी । उपपन्नः खलु
अह्मगुलीयस्य आगमः ।

द्वितीयः—एषः यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः । —शाकु० ६, पृ १८४-१८६

राजा—वेत्रवति, मद्रचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रह्मि । चिरप्रबोधान्न सम्भा-
वितम् अस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत्प्रत्यवेक्षितं पौर-
कार्यमार्येण तत्पत्रम् आरोप्य दीयतामिति । —शाकु० ६, पृ. १९८

राजा—(अनुवाच्य) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो घनमित्रो नाम
नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी किल
तस्यार्थसञ्चय इत्येतदमात्येन लिखितम् । कष्टं खल्व-
नपत्यता । बहुघनत्वात् बहुपत्नीकेन तत्रभयता भवितव्यम् । विचार-
यतां यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यास्तु स्यात् । —शाकु० ६, पृ. २१९

प्रतीहारी—देव, अमात्यो विज्ञापयति, अर्थजातस्य गणनाबहुलतयैकमेव
पौरकार्यमेवक्षितं, तद्देवः पत्रारूढं प्रत्यक्षीकरोत्विति ।
—शाकु० ६, पृ. २१९

परिव्राजिका—निर्णयाधिकारे ब्रवीमि । —मालविका० अ १, पृ. २२

वितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् ' (शा० ६, पृ. १९८) इति । राजा स्वयमेव
न्यायदानस्य कार्यं यद्यपि करोति, तथापि अस्मिन् कर्मणि नीतिविद्धिः विपरिच्छिः
समासद्विभः सह तस्य विमर्शः अवश्यम् आसीत् इति 'समासमध्ये समासद्विभः सह
उपस्थितं रामम्' (रघु० १५-३९), ' धर्मस्था सखाय यस्य सं (धर्मस्थसख.)
सारधि.' (रघु० १७-३९.) इत्यादिवचनं ज्ञायते । अमात्यपिशुनस्य विषये तु राजा
स्वष्टमेवोक्तम् ' यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यम् आर्येण तत्पत्रम् आरोप्य दीयताम्
इति ' (शा० ६, पृ. १९८) । अत एवोक्तम् ' व्यवहारायुष परमेत् विद्विन् ब्राह्मणै
सह' इति । राजा अविप्रत्ययविषये ग्रहीत्यमाननिर्णयान् प्राक् एष विद्विन्
राचिर्यदेव गभार्थं स्वकीय मतं राजे निवेदनीयम् इत्यपि उच्यते इत्येव
ज्ञायते । अह्मगुलीयवृन्तातात् राजसासनविषये निर्णयविषये च भनूजीविनामिव
प्राहृतानां पानवदानामपि दृष्टं विदवातः आसीत् इति स्पष्टं ज्ञायते । एतदर्थम्

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं व्यवहारासनमाददे युवा ।
परिचेतुमुपाशु धारणा कुशपूर्तं प्रवयास्तु विष्टम् ॥ -रघु० ८-१८

स ददर्श सभामध्ये सभासद्भिरुपास्थितम् ।
रामं सीतापरित्यागादसामान्यपतिं भुव ॥ -रघु० १५-३९

स धर्मस्थसखः शश्वदर्थिप्रत्यर्थिनां स्वयम् ।
ददर्श संशयच्छेद्यान् व्यवहारानतादृशित ॥ -रघु० १७-३९

आवर्शराजकल्पना २६

रात्रिन्दिवविभागेषु यदादिष्टं महीक्षिताम् ।
तत्सिन्धे निर्योगेन स विकल्पपराङ्मुख ॥ -रघु० १७-४९

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरयवर्त्मनाम् ॥
यथाधिधिहुताग्नीना यथाक्रामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रवौधिनाम् ॥

एव 'राजा सभासद कार्या रिपी मित्रे च ये समा' इति सभासदा राज्ञश्च
अग्निप्रत्यर्थिविषये सर्वासभना निरपेक्षबुद्धित्वम्, धर्मानुसारित्वं च आवश्यकम् इति
'धर्मस्थसख' (रघु० १७-३९) इत्यनेन बोध्यते ।

२६ 'आवर्शराजकल्पना' इति अस्मिन् उपप्रकरणे कालिदासस्य
आदर्शभूत नृप कौद्गुणोपेत इति रघूणा वशवर्णनावसरे, तदनन्तरं दिगीपस्य
वर्णनावसरे प्रस्तुतेभ्य इलोकैर्म ज्ञातुं शक्यते । 'रघुवशे' सन्तदसौ सर्गं अतिथे
वर्णनावसरे कालिदासेन उपवर्णितम्, यन् अतिथि विकल्पपराङ्मुखः सन् महीक्षिता
रात्रिन्दिवविभागेषु यदुपदिष्टं तन् निर्योगेन विषये । 'अत्र नियोगशब्दस्य राज्य-
शास्त्रेण पारिभाषिकं निश्चय इति अर्थः । तथा च कौटिल्य, आह- 'कार्योणां
नियोगविकल्पसमुच्चनयाः भवन्ति । अनेन एव उपानेन कार्यं भवेत्, अन्येन कार्यं न

त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
 यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥
 शीशवेऽम्यस्तविद्यानां यौवने विपयैषिणाम् ।
 वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥
 रघूणामन्वयं वक्ष्ये.... -रघु० १-५, ६, ७, ८, ९

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
 अवृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥
 रेखा मात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्बर्त्मनः परम् ।
 न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥
 प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताम्यो बलिमग्रहति ।
 सहस्रगुणमुत्सष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥
 सेना परिच्छिद्यस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
 शास्त्रेष्वक्रुण्ठिता बुद्धिमौर्वी धनुषि चातता ॥
 तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
 फलानुभेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥

भवेत् इति निश्चय नियोग ; अनेन वा अन्येन वा उपायेन कार्यं भवेत् इति विकल्प ; अनेन अन्येन च कार्यं भवेत् इति समुच्चय । अत्र नियोगविकल्पसमुच्चयेषु राजा 'नियोगपरेण' एव भाव्यम् इति कालिदासस्य स्पष्टम् अभिमतम् इति ज्ञायते । 'सोऽहमाजन्मशुद्धानाम्' इत्यादिभि चतुर्भि इलोकैः कालिदासेन सामान्यतः सर्वेषाम् एव रघूणा वर्णनं कृतम्, तथापि तत् कालिदासस्य आदर्शभूतनृपवर्णना-विषयकम् इति तु स्पष्टं वर्तते । यत् कालिदासेन एव वर्णिता सर्वे अपि रघुवतीयाः राजान एतद्वर्णनकोटौ अन्तःपातितः न भवति, इति स्वयम् एव वर्णितम् । राज्ञः अग्निवर्णस्य विषये अत्र 'यम् एकम् अपि लक्षणं स्पष्टं न प्रमवेत् । अत्र, रघूणा वतावर्णने स्वस्य प्रवृत्ति विमर्षम् इति निवेदयितुवामेन कालिदासेन स्वकीया आदर्शभूतनृपविषयिणी वर्णना अत्यन्तं सामीचीन्येन सङ्गृहीता । 'भीमकान्तैर्नृपगुणैः' इत्यादिना दिगीपस्य विविधैः वर्णनावसरे अपि सामान्यतः दशभिः इलोकैः आदर्शभूतनृपविषयिणी वर्णना एव सङ्गृहीता । अत्र " मुदुरवेदवमन्वेत तीक्ष्णानुद्विजने

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
 अगृह्णुरादेदे सोऽधर्मसक्तः सुखमन्वभूत् ॥
 ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
 गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥
 अनाकृष्टस्य विपर्ययैर्विधानां पारदृश्वनः ।
 तस्य धर्मरतेरासीद्दृष्टव्यं जरसा विना ॥
 प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भ्ररणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥
 स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
 अर्थाकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥

32 369

-रघु० १-१६...२५

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथोपधम् ।
 त्याग्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीद्दङ्गुलीवोरगक्षता ॥

-रघु० १-२८

पित्रा दत्तां रुदन् रामः प्राह्मर्हीं प्रत्यपद्यत ।
 पश्चाद्दनाय गच्छेति तदाज्ञा मुदितोऽप्रहीत् ॥

-रघु० १२-७

पितृर्वियोगाद्भ्रान्वासमेवं निस्तीर्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ।
 धर्मार्थाकामेषु समां प्रपेदे यथा तथैवावस्त्रेषु वृत्तिम् ॥

-रघु० १४-२१

अन । तीक्ष्णश्चैव मुकुर्ष्वेव प्रजाना स च समतः ॥' इति राजनीत्यनुसारम्
 अमृष्यत्वम्, अमिगम्यत्व च नृपस्य अपेक्षयते इति यथा कालिदासेन ज्वलम्, तथैव
 'प्रजानाम् एव भूत्वर्थं दिलीप ताम्य वलिम् अप्रहीत्' इति स वर्णयामास । तथैव
 च 'मन्त्रमूल यतो राज्यम् अतो मन्त्र सुरक्षितम् । कुर्वाद्यथा तन्नविदु कर्मणाम्
 आफलोषामात्' इति राजनीते अनुवादार्थमेव 'तस्य सवृतमन्त्रस्य' इत्यादि वर्णन
 चकार ।

'जनातुर सन् धर्मं भेजे' (रघु १-२१), 'धर्मरते तस्य जरसा विना
 चूडस्वम् आसीत्' (रघु १-२३), 'मनीषिण तस्य अर्थकामौ धर्म एव
 आस्ताम् (रघु १-२५) इत्यादिना कालिदासस्य धर्मराज्यकल्पना एव अर्थ-
 प्रधानराज्यकल्पनावेशया अभिमततरा आसीत् इति ज्ञातुं शक्यते । 'धर्मार्थाकामेषु

आलोकान्तात्प्रतिहततमोवृत्तिरासां प्रजानाम्
 तुल्योद्योगस्तत्र दिनकृतश्चाधिकारो मतो नः ।
 तिष्ठत्येव क्षणमधिपतिज्योतिषां व्योममध्ये
 पष्ठे भागे त्वमपि दिवसस्यात्मनश्छन्दवर्ती ॥ -विक्रमोर्वशीयम् २-१

नियमयसि कुमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
 प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।
 अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम
 त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ -शाकु० ५-८

समा वृत्ति प्रपेदे ' (रघु १४-२१) इत्यनेन धर्मस्य अर्थकामाभ्या सह एव
 अवस्थिति इति यद्यपि वर्णनं कृतम् तथापि सति प्रसङ्गे अर्थकामयो विरोधे
 सम्भूते धर्मस्य एव प्राधान्यम् इति ' धर्मोत्तर मध्यममाश्रयन्ते ' (रघु० १३-२२)
 ' अर्थकामसहित देहबद्ध धर्मम् इव ' (रघु ११-३५) , ' धर्म एव तस्य अर्थ-
 कामो आस्ताम् ' (रघु १-२५) , एभि धर्मस्यैव त्रिषु पुरुषार्थेषु बलीयस्त्व
 सम्यक् प्रदर्शितम् । ' विक्रमोर्वशीये ' द्वितीये अङ्के सूर्येण सह कृता राज तुलना
 पुरुषार्थेषु धर्मस्य एव प्राधान्य बोधयति ।

१ सचिवः

सचिव-कर्तव्यम्

सन्तानार्थाय विधये स्वमुजादवतारिता ।

तेन धूर्जगतौ गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ -रघु० १-३४

सोऽधिकारमभिकः कुष्ठेचितं काश्चनस्वयमवर्तयत्समाः ।

संनिवेश्य सचिवेष्वतःपरं स्त्रीविधेयनवधौवनोऽभवत् ॥ -रघु० १९-४

राजनीतो राज्ञ स्थापनादनन्तर सचिवस्य एव स्थान सर्वत्र निरूपितम् । राज्यस्य सन्ताडगता वर्णनावसरे अपि 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोश' इत्यत्र द्वितीय स्थान सचिवस्य एव । अत अत्रापि द्वितीय प्रकरण सचिवस्य उपनिबद्धम् ।

राजनीतो राजा यद्यपि सर्वात्मना प्रभविष्णुः, तथापि बर्वाचित्प्रसङ्गेषु सोऽपि सचिवानुमतिं विना किमपि कर्तुं न पारयति, इति कालिदासीयवाङ्मये उद्धृतं कैश्चन चर्चनं ज्ञातुं शक्यते ।

यद्यपि कालिदासीयवाङ्मये नृपस्य 'ना विष्णु पृथिवीपति' इत्यादिकल्पना-नुसार सर्वत्र दैव्या कल्पनाया एव वर्णनम्, तथापि प्रसङ्गविशेषेषु राज्ञां 'सचिवायत्तसिद्धि' स्वमिव आकिर्भूतम् । यथा मृगयादिगमनार्थं दशरथेन सचिवाताम् अनुपति लब्धा (रघु० ९-४९), अत स दशरथ 'सचिकालम्बितघूर' (रघु० ९-१९) एव मृगयार्थं जगाम इति वर्णितम्, तथैव विश्वकिन्नामकयज्ञस्य आहर्णा शय्याद् रघुः अपि 'सचिवसन्न' (रघु० ४-८७) एव स्वकार्यं निर्वर्तयामास इत्यादिना सचिवानां कालिदासकालेऽपि असाधारण वैशिष्ट्यं बोध्यते । एतदेव च क्षेत्र प्रकरणे उपनिबद्धैः चर्चनं ज्ञायते ।

१ 'सचिवकर्तव्यम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज्ञाम् अनुपस्थितिकाले राज्यकार्ये सचिवं निर्वर्त्यते स्म इति एतत् प्रदर्शयति 'तेन (दिलीपेन) स्व-मुजात् अवतारिता जगत धू सचिवेषु निचिक्षिपे (रघु० १-३४)', 'सः (अभिनवर्ण) सचिवेषु अधिकार सचिवेश्च भवः पर कामिनीयसन्ननेताः रेमे (रघु० १९-४)', 'दशरथमपि विस्मृताय्यकरणौर्व सचिवाय अत्रितपुरम् एव

इति विस्मृतान्यकरणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
 परिवृद्धरागमनुबन्धसेवया मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥ -रघु० ९-६९

परिचयं चलदक्ष्यनिपातने भयरुपोश्च तदिद्विजितबोधनम् ।
 श्रमजयात्प्रगुणां च करोत्यसौ तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥ -रघु० ९-४९

वाढमेप दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
 इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशाङ्किनीः प्रजाः ॥

तं गृहोपवन एव सङ्गताः पश्चिमऋतुविदा पुरोधसा ।
 रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणः सम्भृते शिखिनि गूढमादधुः ॥

तैः कृतप्रकृतिमुख्यसङ्ग्रहैराशु तस्य सहभर्मचारिणी ।
 साधु दृष्टशुभगर्भलक्षणा प्रत्यपद्यत नराधिपश्रियम् ॥

तं भावार्थं प्रसवसमयाकाङ्क्षिणीनां प्रजानाम्
 अन्तर्गूढं क्षितिरीव नभोबीजमुष्टिं दधाना ।
 मौलिः सार्धं स्थविरसचिवैर्हेमासिंहासनस्था
 राज्ञी राज्यं विधिवदशिपद्भर्तुरव्याहृताज्ञा ॥ -रघु० १९, ५२-५७

मृगया जहार ' (रघु० ९-६९)' इत्यादीनि वचनानि स्पष्ट प्रतिपादयन्ति ।
 किञ्च राजनि अग्निवर्णे अनपये मृते सन्यपि प्रकृतिमुख्यानाम् अनुमत्या सचिवा
 गर्भवतीम् राज्ञी हेमासिंहासने प्रतिष्ठाप्य तद्द्वारैव सर्वराज्यव्यवहारं निर्वतयामासुः
 इत्यपि भारतीयराजनीतौ एक नवीनमेव कार्यं मन्त्रिभिः निर्वतितम् इत्येतत्
 एकोर्नावशतितमे सर्गे उधृतेभ्यः वचनेभ्यः (रघु० १९-५२, ५४, ५५, ५७) ज्ञातुं
 शक्यते ।

प्रायः सर्वत्र सचिववर्णनावसरे बहुवचननिर्देशात्- (रघु० १-३४, १९-४,
 ९-४९, १९-५२, इ इ) सचिवा बहुसङ्ख्याका, ते च स्वातन्त्र्येण राज्ञा सह
 स्वस्वविषयम् उद्दिश्य मन्त्रविमर्शादिकं कुर्वन्ति स्म इति ज्ञायते । कालिदासेन प्रधान-
 मन्त्रिकल्पना कुत्र अपि न आविष्टता, यस्य प्रधानमन्त्रिण आशा सर्वे अपि
 स्वस्वविषयाधिकारिण मन्त्रिण, अनुमन्यन्ते । प्रत्युत, राजा एव स्वयं साक्षात् तां
 मन्त्रिण आदिशति, न प्रधानमन्त्रिद्वारा, इति अनुमातुं शक्यते ।

नयविद्धिर्नये राक्षि सदसच्चोपदर्शितम् ।

पूर्व एवामश्वत्क्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ -रघु० ४-१०

श्मश्रुप्रवृद्धजनिताननाधिक्रियाश्च प्लक्षान् प्ररोहजटिलानिव मन्त्रिवृद्धान् ।

अन्वग्रहीत् प्रणमतः शुभदृष्टिपतिः वार्तान्नियोगमधुराक्षरया च वाचा ।

-रघु० १३-७१

सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिः गुर्वाभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।

काकुत्स्थश्चिरविरहोऽसुकावरोधान् राजन्यान् स्वपुरनिवृत्तयेऽनुमेने ॥

-रघु० ४-८७

प्रतीहारीः—देव, अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनावहुलतया

एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम्, तद्देवः पत्रारूढ प्रत्यक्षीकरोत्विति ।

-शाकु० ६, पृ. २१९

राजाः—वेत्रवति, मद्रचनात् अमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधान्न

सम्भावितमस्माभिरथ घर्मासनमध्यासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यम्

आर्येण तत्पत्रमारोप्य दीपतामिति । -शाकु० ६, पृ. १९८

राजाः—वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराज्ञा । तदत्र परिणतार्थं कृत्वा

मद्रचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि—

घर्मासिंहासनस्य राजा आधिकारणिक व्यवहार तदधिकृतामात्यादिद्वारा एव पश्यति इति शाकुन्तले पठे अद्वये समाप्तेन वर्गनेन ज्ञायते । यथा- 'वेत्रवति, मद्रचनात् आर्यपिशुनं ब्रूहि, चिरप्रबोधान् अथ घर्मासनमध्यासितुं न पारितम्, तत् यत्पौरकार्यम् अमा येन (व्यवहाराधिकृतेन) अवेक्षितम् तत् सर्वमपि पत्रे विलिख्य दीपताम् इति । (शाकु० ६, पृ. १९८) । 'अथ अमात्यस्य उत्तरं प्रतिहारी निवेदयति- 'देव, अमात्यः विज्ञापयति, अर्थव्यवहारस्य गणनावहुलमात् एवमेव पौरकार्यम् अवेक्षितम्, तत् पत्रारूढ, देव प्रत्यक्षीकरोतु (शाकु० ६, पृ. २१९)' इ ।

'वेदला त्वन्मतिं प्रजा परिपाल्यन्तु' इति अमात्यपिशुनं दुष्यन्तस्य प्रति-
सन्देश अमात्यानां प्रजापरिपालनविषये असाधारण सामर्थ्यं वीर्यात् च प्रकटयति ।

त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयतु प्रजाः ।

अधिग्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यावृत्तं धनुः ॥ -शाकु० ६, पृ २२८

गौरवाद्यदपि जातु मन्त्रिणां दर्शनं प्रकृतिकाङ्क्षितं ददौ ,

तद्गवाक्षधिरावलम्बिना केवलेन चरणेन कल्पितम् ॥ -रघु० १९-७

दूत-प्रणिधयः^१

प्रत्यभिज्ञानरत्नं च रामायादर्शयत्कृती ।

हृदयं स्वयमायातं वैदेह्या इव मूर्तिमत् ॥ -रघु० १२-६४

प्रवृत्तावुपलब्धाद्यां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।

मारुतिः सागरं तीर्णः ससारमित्र निर्मम ॥ -रघु० १२-६०

निर्वन्धपृष्टः स जगाद् सर्वं स्तुवन्ति पौराश्वरितं त्वदीयम् ।

अन्यत्र रक्षोभवनोपितायाः परिग्रहान्मानवदेव देव्याः ॥ -रघु० १४-३२

स किंवदन्ती वदता पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुद्धवृत्तः ।

सर्पाधिराजोरुभुजोऽपसर्पं पप्रच्छ भद्र विजितरिभद्रः ॥ -रघु० १४-३१

रघुसदृक्षाणा सर्वात्मिना असाधारणकर्तृत्वशालिनामपि राजा कार्यविषये अन्तिम निर्णयः तावत् नयविदाम् अमात्याना मन्त्रानुसारम् एव आसीत् इति 'नयविद्भिः' (रघु० ४-१०) इत्यादिना स्पष्ट प्रदर्शितम् ।

२ 'प्रणिधयः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे 'चारवक्षुषो राजान' इति इमाम् उक्तिम् अनुसृत्य प्रायः चाराणा वर्णनपराणि वचनानि अप्र सङ्गृह्यन्ते । चाराणा कार्यं यथा अरिमण्डले प्रविश्य ततः सर्वा वृत्तान्तरूपा ज्ञातव्या इति, तथा एव स्वकीये राज्यविभागे पौरैषु सञ्चार्यं सर्वं प्रवृत्तिज्ञानं ज्ञातव्यं भवति इत्येतत्- 'परेषु च स्वेषु च' प्रेषितं परस्परम् अजानद्भिः अपसर्पे स (अतिथि) स्वपत्न्ये अपि जजागार (रघु० १७-५१), 'स किंवदन्ती- (१४ ३१-३२)' इत्यादिभिः वर्णनैः सम्यक् ज्ञायते । तथा च कामन्दक —

परेषु च स्वेषु क्षिप्रैरविज्ञातपरस्परैः ।

सोऽपसर्पैर्जजागर यथाकालं स्वपन्नपि ॥ -रघु० १७-५१

न तस्य मण्डले राज्ञो न्यस्तप्रणिधिदीधितेः ।

अदृष्टमभवात्किञ्चिद् व्यभ्रस्येव विवस्वतः ॥ -रघु० १७-४८

अथैमि ते सारमतः खलु त्वां कार्यं गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये

व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य कृष्णेन देहोद्बहनाय शेषः ॥ -कुमार० ३-१३

मदनः— तथापि तावत्कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हसि ।

विनियोगप्रसादा हि किङ्कराः प्रमविष्णुषु ॥

-कुमार० ६-६२

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतद् उभे ममात्मे कुलिश मवांश्च

वन्नं तपोर्षीयमहासु कुण्ठ त्वं सर्वतो गामि च साधकं च ॥

-कुमार० ३-१२

तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।

कालप्रयुक्ता खलु कालविद्धिर्विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥

-कुमार० ७-९१

‘ चारान्विचारयेत् तोषेत्वात्मनश्च परस्य च ।

यापण्ड्यादीनविज्ञातानन्योन्यमिन्नरंरपि । ’

शाकुन्तले षष्ठे अङ्के ‘ विनोपायं प्रमदवनभूमि जिगमिषो दुष्पन्तस्य गमनात् प्राक् प्रमदवनस्थानस्य चारद्वारा प्रत्यवेक्षण ’ (शाकु० ६, पृ १९८), तथा च रघुवशे ‘ नदीषु विहर्तुकामस्य राज्ञ नद्यवनरणात् प्राक् वानापिभि नत्रादीना महामत्स्थानामपवर्षणम् ’ (रघु० १६-९५) इत्यादिना चारणाम् अन्यदपि विनिष्टं कार्यं ज्ञायते । तथा च कामन्दक —

‘ परित्तापितेषु वासरेषु परमन् तदलेखास्त्रियतम् आप्तसैन्यचग्रम् ।
सुविज्ञोपितमीनचक्राल स्ववाहेतजल सुहृत्समेत ॥ ’ इति ।

कञ्चुकां— (उपगम्य) जयतु जयतु देवः । महाराज, प्रत्यवेक्षिताः
 प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्यानानि महाराजः ।
 —शाकु० ६, पृ. १९८

तस्मिन्मघोनस्त्रिदशान्विहाय सहस्रमक्षणां युगपत्पपात ।
 प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ —कुमार० ३-१

राजा— सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
 सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्
 किं वाऽभयिष्यदरुणस्तमसां विभेत्ता
 तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकारिष्यत् ॥ —शाकु० ७-४

पुरोहितः^३

अयोपनीतं विधिवद्विपश्चितो विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
 अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते क्रिया हि वस्तुपद्धिता प्रसीदति ॥ —रघु० ३-२९

यत्र च राज्ञाम् असाधारणवीर्यातिशयशालिं शस्त्रं कुण्ठितं भवति, तत्र चारुः
 कार्यं ससाधयितुं शक्यते, इत्येतत्— ' वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतो गामि च
 सावकं च ' (कु० ३-१२) इत्यनेन कल्पयितुं शक्यते ।

दूतानां विशिष्टसन्देशहारित्वं प्रवृत्तोपलब्धित्वं च ह्यनुमतः सञ्चारात्
 सीतायाः उपलब्धेश्च ज्ञातुं शक्यते—(रघु० १२-६०, ६४) .

' किङ्कराः प्रभविष्णुषु विनियोगप्रसादा (कु. ६-६२) ' ' नियोज्या —
 भूत्या —महत्सु अपि कर्मसु सिध्यन्ति, तत्र प्रभूणां सम्भावनागुणं योजनाचातुर्यम् एव
 प्रधानं कारणम् इति अवेहि (शाकु ७-४) ' इत्यादिना चारयोगनाविषये प्रभूणां
 चातुर्यम् एव प्रधानम् इति ज्ञायते ।

३ ' पुरोहितः ' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सचिववत् पुरोहितस्यापि राज्यविषयकं
 विशिष्टं कार्यं वर्तते, अतः सचिवेषु अन्यतमं एव पुरोहितः इत्येतत्—प्रदर्शकानि
 कवनानि अत्र सङ्गृहीतानि । यथा पुरोहितानां कार्यं राजपुत्राणां अध्यापनादि

तस्मान्मध्ये यथा तात संविधातुं तयार्हसि ।

इत्थारूपां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ -रघु० १-७१

पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्गा निरीतयः ।

यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ -रघु० १-३३

तयोर्जगृह्णतुः पादान् राजा राज्ञी च मागधी ।

तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ -रघु० १-५७

अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।

अर्ध्यामर्षपतिर्नचमाददे षडता वरः ॥ -रघु० १-५९

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वप्नेषु यस्य मे ।

दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ -रघु० १-६०

तप मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।

प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ -रघु० १-६१

स बभूव दुरासदः परैर्गुरुणाऽथर्वविदा कृतक्रिय ।

पयनाग्निसमागमो ह्यय संहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा ॥ -रघु० ८-४

असमाप्तविधिर्यतो मुनिस्तप विज्ञानपि तापकारणम् ।

न मयन्तमुपरिधतः स्वयं प्रवृत्ती रथापयितुं पपम्युतम् ॥ -रघु० ८-७६

भाष्ये इत्यादि (रघु० १-२९) ज्ञापने । यथा च धार्मिकं कार्यम् ' मदीयाः प्रजाः पुरुषायुपजीविन्यो निरातङ्गा, निरीतयश्च इति यत्, तत्र तत्र ब्रह्मपर्वतं हेतुं (रघु० १-३३), ' मन्त्रद्वारा अग्निशादिस्य कार्यमपि यथा (रघु० १-३३) विवर्णिते त्वयैव साध्यान् राग्यपुराभार अरि पुरोहितं ऊच्यते स्म इति च (कुतः) यान्मानुषैरे धृति कुतावती धोत्रियमात्पृथक् अवीर्यां प्रगल्भे, इत्यादि वचनैः स्पष्ट ज्ञापने । अत्र च कामन्दक स्पष्ट प्रतिपादयति — ' अर्यां च दण्डनीत्यां च कुशातः स्यात् पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान् नित्यं ज्ञानिरूपोऽपि ॥ इति । प्रायः सर्वेभ्यो पुरोहितैर्वाग्वागारे पुरोहितं अपर्व-वेत्त इति तैत्तिरीयैः विनोपनी ज्ञाप्यते । यथा ' अपर्वनिर्षे (रघु० १-५०), ' अपर्वविदा गुरवा (रघु० ८-४) इत्यादि ।

अथ तं सवनाय दीक्षितः प्रणिधानाद्गुरुराश्रमस्थितः ।

अभिपङ्गजडं विजिज्ञवानिति शिष्येण किलाभ्वबोधयत् ॥ -रघु० ८-७५

प्राहिणोश्च महितं महाद्युतिः कोसलाधिपतये पुरोधसम् ।

भृत्यभावि दुहितुः परिग्रहादिश्यतां कुलमिदं निमेरिति ॥ -रघु० ११-४९

असौ पुरस्कृत्य गुरुं पदातिः पश्चादवस्थापितवाहिनीकः ।

वृद्धैरमात्यैः सह चौरवासा मामर्घ्यपाणिर्भरतोऽभ्युपैति ॥ -रघु० १३-६६

सखा दशरथस्यापि जनकस्य च मन्त्रकृत् ।

सञ्चस्कारोभयप्रीत्या मैथिलेयौ यथाविधि ॥ -रघु० १५-३१

अथ साधरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवात् ।

करोकृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ -रघु० १५-७०

कुशावतौ श्रोत्रियसात्स कृत्वा यात्रानुभूलेऽहनि सावरोधः ।

अनुद्रुतो वायुरिवाभ्रवृन्दैः सैन्यैरयोध्यामिमुखः प्रतस्ये ॥ -रघु० १६-२५

मन्त्रविमर्शः

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिः युयुजे नीतिविशारदैरजः ।

अनपायिपदोपलब्धये रघुराप्तेः सामियाय योगिभिः ॥ -रघु० ८-१७

'दशरथस्य सखा जनकस्य मन्त्रकृच्च (विश्वामित्र)-(रघु० १५-३१),' इत्यत्रत्यसखिपदेन पुरोहितानां राज्यकार्यविषये विशिष्ट सामर्थ्यं ज्ञायते । अत एव च, न केवलं दैवीना, अपि तु मानुषीणाम् अपि आपदा त्व प्रतिहर्ता (रघु० १-६०) ' इति वर्णितम् । 'नाक्षत्रं ब्रह्म भवति क्षत्रं ना ब्रह्म वर्धते' इति पूर्वोक्त सिद्धान्त एव पुरोहितसामर्थ्यवर्णनावसरे 'अस्त्रतेजसा सहितं ब्रह्म नाम पवनाग्निसमागम (रघु० ८-४.)' इत्यनेन स्पष्टं प्रतिपादितम् ।

४ मन्त्रविमर्शः — अमात्यैः, सचिवैः सह क्रियमाणं नृपाणां मन्त्रविमर्शः अत्र विचार्यते । 'नास्यच्छिद्रं परो विद्यात्, विद्यात् छिद्रं परस्य तु ।' इति मनूकितम्

मन्त्रः प्रतिदिनं तस्य बभूव सह मन्त्रिभिः ।
स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारो न सूच्यते ॥ -रघु० १७-५०

भव्यमुख्याः समारम्भाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययाः ।
गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गूढं विपेक्षिरे ॥ -रघु० १७-५३

बाढमेव दिवसेषु पार्थिवः कर्म साधयति पुत्रजन्मने ।
इत्यदर्शितरुजोऽस्य मन्त्रिणः शश्वदूचुरघशङ्किनीः प्रजाः ॥
-रघु० १९-५२

परकर्मापहः सोऽभूदुच्यतः स्वेषु कर्मसु ।
आवृणोदात्मनो रन्ध्रं रन्ध्रेषु प्रहरन् रिपून् ॥ -रघु० १७-६१

न्यस्ताक्षरामक्षरमूिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।
सर्वाणि तावत् श्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतिः ॥
-रघु० १८-४६

तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेद्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ -रघु० १-२०

न नयः प्रमुराफलोदयात्स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवेततः स्थिरधीरापरमात्मदर्शनात् ॥ -रघु० ८-२२

लिङ्गीर्मुदः संवृतचिक्त्रिभास्ते हृदाः प्रसन्ना इव गूढनक्ताः ।
वैदर्भ्यामामन्त्र्य ययुस्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजामुपदाच्छलेन ॥ -रघु० ७-३०

अनुसृत्य, 'यद्यपि मन्त्र मन्त्रिभि सह प्रतिदिनं सेव्यने, गुप्तद्वारः सः तु न
पेन अपि ज्ञायते (रघु० १७-५०) ' 'तस्य सारथे. भव्यमुख्या समारम्भा.
गर्भशालिसमाना. गूढ विपेक्षिरे' (रघु० १७-५३), 'स्वेषु कर्मसु उच्यतः रन्ध्रेषु
रिपून् प्रहरन् आत्मन रन्ध्रम् आवृणोत्' (रघु० १७-६१) ' इत्यादिना ' षट्कर्णो-
भिद्यते मन्त्र.' इति सिद्धान्तमुद्रोद्गत्य मन्त्रिभिः सह ते ते राजान अजित्तापिणमाय-
भजितदेशप्राप्तये-युयुजिरे । रघुचक्षु एकोनविंशतितमे सर्गे अग्निवर्णनम् भरतस्य

स राजलोकः कृतपूर्वसंविद् आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम् ।

आदास्यमानः प्रमदाभिषं तदावृत्त्य पन्थानमजस्य तस्यौ ॥ -रघु० ७-३१

मरणानन्तरं च यद् मन्त्रविमर्शादिकं तस्य सचिवैः कृतम् तद् कालिदासीपवाङ्मये
मन्त्रविमर्शस्य मन्त्रगोपनस्य च सर्वोत्तमं निदर्शनम् । एतदेव च संवृतमन्त्रस्य
(रघु० १-२०), ' 'कृतपूर्वसंविद् (रघु० ७-३१)' इत्यादिभिः उपबृंहितं भवति।

३ सुहृद्

द्वादशराजमण्डलम्

स गुप्तमूलप्रस्थान्तः शुद्धपार्ष्णिणरयान्वितः ।

पङ्क्तिषु बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

'सुहृद्' इति प्रकरण 'स्वाम्यमात्यगुहृत्कोप-' इति क्रमानुसारं तृतीयं वर्तते । अत्र प्रकरणे विजिगीषु राजानं केन्द्रमध्यवर्तिनं प्रकल्प्य तस्य कामि वा मित्राणि भवन्ति, मित्रं साकं कथं वा वर्तितव्यम् मित्राणि च अभिधाः कदा भवन्ति, अशौषा मण्डलं वक्षरम्परया कथम् अनुगतं भवति, तं साकं कथं व्यवहारं सम्पादनीयं, तेषां सामन्तसम्भावना च कथम् आपादनीया तदर्थं च पट्टगुणा, च-तस्रः नीतयः, तिष्ठन् शक्तयः, इत्यादि-मन्त्रविमर्शः कथं कर्तव्यं, इत्यादि सर्वात्मना राजनीतिमूलं विमर्शादिकम् 'अत्र सद्गुहृपते । विजिगीषो राज्ञः अवस्थानं तत्समीपवर्तिना, शत्रुभावसमापन्नानां, मित्रभावसमापन्नानां, वार्षापीनानां, अकृत्रिमाणानां प्राकृतानां च स्वाभाविकस्थानं कुत्र कथं च वर्तते, इत्येतत् प्रदर्शयितुं प्रथमतः एव 'द्वादशराजमण्डलम्' इत्यारम्भप्रकरणम् अत्र सङ्गृहितम् । तत्र-दर्शनायम् अत्र एका आकृतिरपि आलिखिता वर्तते । राजानं रघुं मध्यवर्तिनं विजिगीषुस्त्वेन प्रकल्प्य तस्य दिग्जिगीषयाप्राप्तयोऽपि समुचितः । 'वाराहगणेशं नृपनीतिरनेकरूपा' इति राजनीते सम्यक्स्वरूपम् भाविष्कुर्वतां सुभाषितेन स्पष्टम् एव सङ्घोषितम्, यत् शत्रुभावसमापन्नानां मित्रभावसमापन्नानां वा वेषामपि राजां चिरकालेन स त धर्मो नैव अभिमत । यत् सर्वोऽपि व्यवहारं परित्यज्य-धीनः, विजिगीषो सामर्थ्यतापेया च । अतः अत्र ये प्रदर्शिता सम्भावितारश्च शत्रु-मित्रभावा, ते अत्यन्तं तत्कालस्वरूपिणः, तथापि यत्र कुत्रापि राजनि प्रदेतो वा सर्वेष्वपि कालेषु अनुगता एव ते भवन्ति, इत्यत्र तु सर्वेषामपि नीतिविज्ञानम् ऐव-मस्यम् । एवं च द्वादशराजमण्डलप्रदर्शनेन शत्रुमित्रभावयोः सम्यग्भाविष्करणेन पारङ्गुण्यादीनां च राजनीतिप्रस्थापनानाम् आदिनस्त्वानाम् सम्यग् विवरणेन, एत-त्प्रकरणेन अस्य ग्रन्थस्य हृदयम् इव स्थानेन तथा गुणं च वर्तते, इति सर्वेषां सुस्पष्टं भवेत् ।

१ द्वादशराजमण्डलम् 'इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रायः विजिगीषु नृप-
तयाऽपि शत्रुमित्रभावप्रदर्शनादि विजिगीषो वर्तमानस्यप्रायः च वपानि सङ्ग-

पराभिसन्धानपरं यद्यप्यस्य विचेष्टितम् ।

जिगीषोरभ्यमेधाय धर्म्यमेव बभूव तत् ॥ -रघु० १७-७६

उपगतोऽपि च मण्डलनाभिताम् अनुदिताग्न्यासितातपधारणः ।

श्रियमत्रेक्ष्य स रन्ध्रचलामभूत् अनलसोऽनलसोमसमद्युतिः ॥ -रघु० ९-१५

पक्षिच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।

नृपा इषोपञ्चयिनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥ -रघु० १३-७

हीनान्यमुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यपि ॥ -रघु० १७-५८

गृह्यन्ते । राज्ञ रघो प्रयाणसमये स रघु प्रथम मूल नाम स्वनिवासस्थान, प्रत्यन्त नाम प्रान्तदुर्गञ्च सरक्ष्य, शुद्धपाणिः नाम नाशितपृष्ठशत्रु सन् दिशो जेतु प्रतस्ये (रघु ४-२६) इति अत्र सम्यग् वर्णितम् । रघुवशे सप्तदशे सर्गे च सम्राज् अतिये यत्पराभिसन्धानपर कुटिलनीत्यादि आचरणम् अभूत् तत् अश्व-
मेधार्यम् आसीत्, इत्यनेन तत् धर्म्यमेव आसीत् इति कल्पितम् (रघु १७-७६), नवमे सर्गे च 'मण्डलनाभिताम् सर्वात्मना विजिगीषुस्त्वम् आपन्न अपि दशरथ श्रियम् रन्ध्रचलाम् अवेक्ष्य नाम शत्रव रन्ध्रेष्वेव प्रहरन्ति, इति आलोच्य अनलस अभूत् (रघु ९-१५)' इत्यनेन विजिगीषूणा सावधानता प्रतिपादिता भवति । शत्रुभ्यः अभिभूतानाम्, आप्लविनाम्-भयवता नृपाणाम् आश्रयस्थान धर्मोत्तरा मध्यमा एव राजान भवन्ति, इत्येतत् (रघु १३-७) इत्यत्र सम्यक् आविष्कृतम् ।

द्वादशराजमण्डले शत्रुमित्रयो विमर्शं क्रियमाणे 'हीनानाम् अनुपकर्तृत्व, प्रव-
लाना च विरोध, अतः मध्यमशक्तीना नृपाणाम् एव साहाय्यम् अपेक्षणीयम् इति (रघु १७-१८) इत्यत्र सम्यक् प्रतिपादितम् । 'अनन्तरान्-नाम यातव्य-पाणि-
ग्राहादीन् नृपान् प्रभुशक्तिसम्पदा एव वशीकरणीयम् इति (रघु ८-१९)' अत्र सम्यक् प्रतिपादितम् । विजिगीषो राज्ञ सिंहासनादिवत् अरिमण्डलस्यापि वशपर-
म्परागतत्वमपि सम्भाव्यते इत्येतत् 'तेन रघुणा मिथ्य सिंहासनम् अरिमण्डल च सममेव समाश्रान्तम् (रघु ४-४)' इत्यनेन सम्यक् समूचितम् । रघो, दिग्विजय-
यात्राप्रसङ्गेन कालिदासेन उद्धृताना 'यातव्य-पाणिग्राहादीना' द्वादशराजमण्डला-
न्तर्भूताना राजा सामान्यतः स्थाप्यो भवतु इति अत्र एका 'द्वादशराजमण्डलस्य'
इति आकृतिः अर्थसाधनानुसारम् आलिख्यते ।

द्वादशराजमण्डलम्

- सप्ताङ्ग राज्यमुच्यते -

१२ अरिमित्रनृप २, ४, ५, ६, ७		१ स्वामी	
९ मित्रमित्रनृप. २, ४, ५, ६, ७		२ अमात्य	
८ अरिमित्रनृप २, ४, ५, ६, ७		३ सुहृद्	
५ मित्रनृप २, ४, ५, ६, ७		४. कोष	
२ अरिः २, ४, ५, ६, ७		५ राष्ट्रम्	
३ उदासीन नृप २, ४, ५, ६, ७	३ मध्यमः नृपः २, ४, ५, ६, ७	३ मध्यम नृप. २, ४, ५, ६, ७.	४ उदासीनः नृप २, ४, ५, ६, ७
१ विजिगीषु राजाः २. अमात्या ४ वास ५ राष्ट्रम् ६ दुर्गं ७ बलम्			
६ पाणिग्राह नृप २, ४, ५, ६, ७.			
७ आक्रन्द नृप २, ४, ५, ६, ७			
१० पाणिग्राह नृप २, ४, ५, ६, ७.			
११ आक्रन्दासारः नृप २, ४, ५, ६, ७			

य वमपि राजान विजिगीषुत्वेन प्रवृत्त्य अये ते ते राजान अरि-मित्रो-
दामीनभावं समापादनीया । सर्वत्र अयमेव त्रय स्याद् इति वक्तुं न शक्यते । तथापि
सामान्यतः राजमण्डलपान्थम् इयम् आहति अत्र आलिख्यते । अत्र आहृती,
१ राजा, ३ सुहृद्, इति द्वौ साक्षादेव निर्दिष्टौ । अवशिष्टानि पञ्च अरिगानि
अष्टमबोधनीयानि भवन्ति ।

अनयत् प्रभुशक्तिसंपदा वशमेको नृपतीनमन्तरान् ।

अपर प्रणिधानयोग्यया मरुत पञ्च शरीरगोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

सममेव समाक्रान्त द्वय द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासन वि-यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-८

दिविजययात्रारम्भो^१

सरित कुर्वती गाधा पथश्चाश्यानकर्दमान् ।

यात्रायै चोदयामास त शक्ते प्रथम शत् ॥ -रघु० ४-२४

तस्मै सम्यग्धुतो बहिर्याजिनीराजनाविधौ ।

प्रदक्षिणार्धिव्याजेन हस्तेनेव जय ददौ ॥ -रघु० ४-२५

अरिमित्रमरेमित्र मित्रमित्रमत परम् ।

तथारिमित्रमित्र च विजिगीषो पुर सरा ॥

पाणिग्राहस्तत पश्चात् आक्रन्दस्तदनन्तरम् ।

आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठत ॥

अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तर ।

अनुग्रहे सहतयो समर्थो व्यस्तयोवध ॥

मण्डलात् बहिरेतेपामुदासीनो बलाधिक ।

अनुग्रहे सहताना व्यस्ताना च वध प्रभु ॥

अरिमित्रादय पञ्च विजिगीषोः पुर सरा पाणिग्राहाक्रन्दपाणिग्राहासारा
क्रदासारा इति पृष्ठत चत्वार, मध्यमोदासीनो द्वौ विजिगीषु एक इति
द्वादशराजमण्डलम् ।

२ दिविजय यात्रारम्भश्च इत्यतस्मिन् उपप्रकरणे विजिगीषुभि नृपे
दिविजययात्रायै कदा प्रस्थातव्यम नितर्गोऽपि यात्रायै कदा चोदयति प्रस्थानसमय
के के विषय कल्पिता भवन्ति इत्यादिप्रदणकानि वचनानि अत्र सद्गुह्यते । प्रथमत
एव आत्मन परस्य च बलावल सम्यक् ज्ञास्त्वं विजिगीषु स्वय बलिष्ठ चत्
सहि एव यात्रायै प्रस्थातुम् अहति (रघु० १७-५९) इत्यत्र सम्यक् उक्तम् ।

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्थिवान्धितः ।

पट्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।

अहिताननिलोद्घूतेस्तर्जवन्निव केतुभिः ॥ -रघु० ४-२८

अथाधिशिश्ये प्रयत प्रदोषे रथं रघुः कल्पितशल्लगर्भम् ।

सामन्तसम्भावनयैव धीरः कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ -रघु० ५-२८

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलावलम् ।

यथावेभिर्जलिष्ठक्षेत्रस्मादास्त सोऽन्यया ॥ -रघु० १७-५९

अरिमण्डलम्

दिलीपानन्तरं राग्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।

पूर्वं प्रधूमितो राज्ञा हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ -रघु० ४-२

तदाह मनु — 'यदा मन्येन भावेन ह्यष्ट पुष्ट बल स्वयम् । परस्य विररीत धेत् तदा यापादरीन् प्रति ॥ १ ॥ यदा तु स्यात् परिधीनो बाहनेन बनेन च । तदाऽऽनौत प्रपत्नेन तावै सान्त्वयप्ररीन् ॥ २ ॥' इति शरदि यात्रानुकूलं सर्वम् अवनोपय एव विजिगीषय पायिषा अस्मिन् ऋतो दिग्विजयार्थम् जिगीषिषय, इत्येवम् 'गरित कुर्वन्तो गाया शरत् यात्रायै षोडशमास' (रघु० ४-२४) इत्यत्र वदितम् । यात्राप्रस्थानसमये यात्रिगजवरपादीनां पट्विषायां यात्रायां नीराजनादिषु 'तस्मै सम्प- गृह्यो वृत्ति (रघु० ४-२५)' इत्यनेन सम्पद् उक्तम् । यात्राप्रस्थानसमये विजि- गीषुषा राजा प्रथमं स्वकीये प्रदेशे स्वाम्भ्य मन्दादनीयम् इत्येवम् 'त (रघु) मूल- मूलप्रस्थान मनु एव दिग्विजयया प्रकृत्ये (रघु० ४-२६)' इत्यनेन संगृहीतम् ॥

३. 'अरिमण्डलम्' — इत्यस्मिन् उत्तररूपे विजिगीषु राज्ञा विषोऽस्य तात्राप्रस्थानसमये मन्दायां श्रीकृष्ण स्ववहार भवति इत्येवमप्रदानीयानि यत्रानि गच्छन्त्ये । राजा तात्राप्रस्थाने वदन्तस्वाम्भ्येन एव मन्दादनीयं गृह्येते च इति वदन् वदितम् उत्तररूपे । विजयं राग्येन मन्दादनीयं मन्दादनीयं- विजयं राग्येन स्वाम्भ्येन मन्दादनीयं मन्दादनीयं मन्दादनीयं, तदा 'मन्दादनीयं'

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।

तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ -रघु० ४-४

अचिराधिष्ठितराज्यः शत्रुः प्रकृतिष्वरूढमूलत्वात् ।

नवसंरोहणशिथिलस्तरुविव सुकरः समुद्धर्तुम् ॥ -मालविका० १-८

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।

तुतोप वीर्यातिशयेन वृत्रहा पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ -रघु० ३-६२

तमुद्बहन्तं पथि भोजकन्यां रुरोध राजन्यगणः स दृप्तः ।

वलिप्रदिष्टां श्रियमाददानं त्रैविक्रमं पादमिवेन्द्रशत्रुः ॥ -रघु० ७-३५

निवृत्ते स महार्णवरोधसः सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् ।

समनुकम्प्य सपत्नपरिग्रहान् अनलकानलकानवमां पुरीम् ॥ -रघु० ९-१४

प्रायो विपाणपरिमोक्षलघूत्तमाङ्गान्

खङ्गांश्चकार नृपतिर्निशितैः क्षुरैः ।

शृङ्गं स दृप्तविनयाधिकृतः परेषाम्

अत्युच्छ्रितं न ममृषे न तु दीर्घमायुः ॥ -रघु० ९-६२

भरतस्तत्र गन्धवन् वि युधि निर्जित्य केवलम् ।

आतोद्यं ग्राहयामास समत्याजयदायुधम् ॥ -रघु० १५-८८

अरूढमूलत्वात् अचिराधिष्ठितराज्य ' राज्ञाम् अत्यन्त द्वेष्यो भवति, एतदेव च ' दिल्लीपानन्तर रघु राज्ये प्रतिष्ठित निशम्य पूर्वं राज्ञा हृदये प्रधूमित अग्नि-
उत्थित इव ' (रघु० ४-२) ', ' तेन रघुणा पित्र्य सिंहासनम् अखिलम् अरि-
मण्डलम् समाक्रान्तम् ' च (रघु० ४-४.) इत्यादिवर्णनं सम्यक् स्फुटं भवति ।
' विपक्षभाव शस्त्रव्यवहारनिष्ठुर एव, न तु प्राकृतिकसीहादानुगुण ' इत्येतत्
इन्द्रस्य रघो च सवादे (रघु० ३-६२) ज्ञात भवति । शत्रूणां सर्वथा नाशः
कर्तव्य, तथाच ' शत्रुशेष न रक्षयेत् ' इति नीतिरपि प्रथिता, तथापि शत्रूणाम्
अपि बालमुतविषये विशेषतश्च अन्त पुरपरिग्रहविषये च अनुकम्पा एव प्रदर्शनीया
इत्येतत् ' सचिवकारितबालमुताञ्जलीन् शत्रुपरिग्रहान् समनुकम्प्य (रघु० ९-१४)

जेतारं लोकपालानां स्वमुखैर्चितेश्चरम् ।

रामस्तुलितकैट्यासमरातिं ब्रह्ममन्यत ॥ -रघु० १२-८९

सप्तद्वरातिसर्गाच्चु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव मोगितः ॥ -रघु० १०-४२

ल्याजितैः फलमुत्पातैर्मग्नैश्च बहुधा नृपैः ।

तस्यासीदुलूवणो मार्गः पादपेरिव दन्तिनः ॥ -रघु० ८-३३

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।

प्रणिपातप्रतीकारः सरम्भो हि महात्मनाम् ॥ -रघु० ४-६४

यशी सुतस्तस्य वंशवदत्वात्स्वेषामिवासीद्द्विपतामपीष्टः ।

सकृद्विधिमानपि हि प्रयुक्तं मारुर्वमीष्टे हरिणान् प्रहीतुम् ॥

-रघु० १८-१३

यदुवाच न तन्मिथ्या यद्ददौ न जहार तत् ।

सोऽभूद्मम्व्रतः शत्रूनुद्धृत्य प्रतिरोपयन् ॥ -रघु० १०-८२

इत्यत्र सम्पक् प्रकटीकृतम् । शत्रूणामपि शरीरव्याघातेषु वा कीर्तिनाशापैव प्रपन्न-
 नीयम् इत्येतत् ' दशस्य परेषाम् अयुच्छिद्रु यदा न ममूषे, न तु दोषमायु '
 (रघु० ९-६२) इत्यनेन सम्पक् प्रकटीभवति । सद्यपि पराजितं शत्रुमि स्वकीय
 कीर्तिमान् कर्तव्यम्, स एव च तेषां पारमार्थिक पराभव इत्यपि (रघु० १५-८८)
 दशस्य सम्पक् प्रदीक्षितम् । अत्रान्न प्रतिकूलान् आचरन्तान्, दुरात्मनाम्, शरीणाम्,
 दुष्ट्यानि अपि पूर्वदत्तवचनानुमारेण साद्व्यानि भवन्ति, न तु वचनमदम्य कर्तव्य
 इत्येतत् अपि (रघु० १०-४२) इत्यादिभिः कर्तव्यं ज्ञानुं ज्ञापयते । ' शरणं समागतं
 अरिभिः विजिगीषया पादाबन्तम् अपनोतकिरोढं सद्भिः कर्तव्यम् ' इति इत्यपि
 परिपाटी नैकेभ्य वचनेभ्य ज्ञानुं ज्ञापयते । एकवारं शत्रुभाव समाप्तः ' सर्वथा
 शत्रव एव ' इति मन्वा तं गृह तादृशः एव व्यवहार न कर्तव्य इत्येतत्
 ' सप्तद्विन्मालपि शरीरं प्रहीतुम् मायुष्यं अनेषितं भवति (रघु० १८-१३) इत्यत्र
 सम्पक् प्रतिपादितम् । एकवारम् शत्रुभाव समाप्तान् अपि नृपतीन् तेषु यदुपग्रहव्या
 पुन तत्तेषां प्रदेशेषु तान् एव सम्प्राप्य स्वसामन्तभावम् आशादनीया ते इत्यपि
 ' शत्रून् उद्धृत्य प्रतिरोपयन् स अत्रिभिः ' (रघु० १०-४०) इत्यनेन सम्पक्
 प्रकटीकृतम् ।

मित्रवर्गः^४

अर्थं सप्रतिबन्धं प्रभुराधिगन्तुं सहायवानेव ।

दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि ॥ मालविका० १-९

हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृद्धानि विकुर्वते ।

तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः ॥ -रघु० १७-५८

यधनिर्धूतशापस्य कबन्धस्योपदेशतः ।

मुमूर्च्छं सख्यं रामस्य समानव्यसने हरौ ॥

स हत्वा वालिनं वीरस्तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।

घातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥ -रघु० १२.५७-५८

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्

प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य श्रियं वैरिणः ।

रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा

भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ॥ -रघु० १२-१०४

४ 'मित्रवर्ग' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे वीर्यातिशयशालिन, पद्गुणसम्पन्नस्य, नीतिचतुष्टयोपपन्नस्य, शक्तित्रयससेव्यमानस्य अपि नृपस्य कार्यं, विना मित्र पूर्णतया ससाधितं न भवति, अतः मित्राणि अत्यन्तमावश्यकानि, तानि च किस्वरूपाणि अपेक्ष्यन्ते, तेषां च किं कार्यम् इत्येतन्निदर्शकानि वचनानि अत्र सङ्गृह्यन्ते ।

अत्र प्रथमे श्लोके एव स्पष्ट प्रतिपादितम्, यत् अन्वकारे दीपेन विना कस्यापि चक्षुष्मत् कार्यं न भवति, तद्वदेव विविधं प्रतिबन्धं सहितं कार्यम् सपादयितुं मित्राणाम् अत्यन्तम् आवश्यकता (मालविका० १-९) । द्वितीयश्लोके राजा अतिथिनापि मध्यमशक्तिशाली मित्रवर्गः निर्मित (रघु० १७-५८) अनेन च वचनेन मित्राणां सामान्यतः मध्यमशक्तिमत्त्वम् एव बोध्यते, यतः शक्तिहीनानाम् कार्याय उपयोगो न भवति, सबलाश्च प्रायः मत्सरेण जिगीषया च विरोधकाः एव भवन्ति-नाम-तेषाम् अरिमण्डले एव समावेशो भवति इति पूर्वार्धेन प्रतिपादितम् । समानशक्ति-मत्त्वमिव समानव्यसनमपि राजा मित्रभावस्य कारणं भवति इति 'समानव्यसनं रामस्य सख्यं मुमूर्च्छं' (रघु० १२-५७) इत्यनेन स्पष्टम् उक्तं भवति । मित्र-

उदयमस्तमयं च रघुदहाद्भयमानशिरे वसुधाधिपाः ।

स हि निदेशमलक्षयतामभूत्सुहृदयोहृदयः प्रतिगार्जिताम् । -रघु० ९-९

मातलिः — सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्यः

तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यत्र सप्तसप्तिः

तत्रैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥

राजा-अनुगृहीतोऽहम् अनया मधवतः संभावनया ।-शा० ६; पृ० २२८

दुर्जातबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे पौलस्त्य एष समरेषु पुरःप्रहर्ता ।

इत्याद्यतेन कथितौ रघुनन्दनेन व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो वचन्दे ॥

-रघु० १३-७२

सामन्त-व्यवहारः

अनम्राणां समुद्धर्तस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।

आत्मा संरक्षितः सुहैः वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ -रघु० ४-३५

भाव समागतेषु नृपेषु अनुग्रहार्थं तेभ्य राज्यादिप्रदानं विजिगीषुणा कार्यम् इत्येतत् 'चिरकाद्विषति तत्पदे सुग्रीव सन्यवेशामन्' (रघु० १२-५८) 'प्रियमुद्दृहि विभीषणे वैरिण श्रिय सद्गमय्य' (रघु० १२-१०४) इत्यादिभिः वचनैः स्पष्टं प्रतिपादितम् । यथा स्वयं विजिगीषुणा कानिचित् मित्राणि सम्पादनीयानि, तेभ्य च स्वकीयं कार्यं सम्पादनीयम् इति उक्तं, तस्यैव स्वयमपि कस्यचन विजिगीषोः मित्रभावः सम्पादनीयं तद्द्वारा स्वकीयं कार्यं सम्पादनीयम् इत्यपि 'मनत्रतोः इन्द्रस्य य अजय्य तस्य त्वं रणशिरसि निहन्ता स्मृत । यत्रैशं तम सूर्यं अपाकर्तुं न प्रभवति तदेव च तम चन्द्र अपाकरोति ।' इति मातलिचरनेन, तदनन्तरं सटिति राज्ञ दुष्यन्तस्य 'अनुगृहीतोऽहम् अनेन मधवत इन्द्रस्य अनुग्रहेण' (शाकु ६. पृ. २२८) इति वचनेन मित्रभावस्य अपरं अत्र अपि स्पष्टं ज्ञायते । 'आपदि मित्र-परीक्षा' इति सूक्तिस्मरणम् अपि 'दुर्जातबन्धु' 'समरेषु पुरःप्रहर्ता' (रघु० १३-७२) इत्यादिभिः वचनैः भवत्येव ।

५ 'सामन्तव्यवहारः' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे विजिगीषुणा राजा सह सामन्तानां व्यवहारं कर्तुं भवति इत्येतन्प्रदर्शकानि वचनानि सद्गृह्यन्ते ।

आपातपद्मप्रणताः कलभा इव ते रघुन् ।

फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ -रघु० ४-३७

कम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।

गजालानपरिह्रिष्टैश्क्षोटैः सार्धमानताः ॥ -रघु० ४-६९

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ -रघु० ४-८३

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्चं पादयोः ॥ -रघु० ४-८६

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेंद्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ -रघु० ४-४३

न खरो न च भूयसा मृदुः पवमानः पृथिवीरुहानिव ।

स पुरस्कृतमध्यमक्रमो नमयामास नृपाननुद्धरन् ॥ -रघु० ८-९

अनयत्प्रभुशक्तिसम्पदा वशमेको नृपतीनन्तरान् ।

अपरः प्रणिघातयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

दिग्विजयार्थं प्रस्थितस्य राज्ञ रघो ये ये राजान समगता, तै सर्वैः अपि विविधैः नम्रभावप्रदर्शकै स्वकीयै आचरितै आत्मन राज्य सरक्षितम्, इत्येतत् महता वर्णनेन सम्यक् आविष्कृतम् । सुह्यदेशीया राजान वेतससदुधी वृत्तिम् आश्रितवन्त (रघु० ४-३५), यदगदेशीया राजान आपादपद्मप्रणताः सन्त रघु संवर्धयामासु (रघु० ४-३७), कम्बोजदेशीया राजान समरे एक तस्य साहाय्यं कर्तुं संवर्जीभूता (रघु० ४-६९), 'कामरूप' इत्यात्याना देशाना राजा उरकृष्टदन्तिनाम् प्रदानेन विजिगीषु राजान रघु सिपेवे, किञ्च उपहाररूपेण रत्नपुष्पे अपि तम् अर्चयामास (रघु ४-८३, ८४) इत्यादि सविस्तरैः विविधै वर्णने सम्यक् ज्ञातुं शक्यते । अत्र च सामान्तव्यवहारे साक्षात् भूप्रदेशस्य अपहरणं न आसीत्, किन्तु कररूपेण अग्रहाररूपेण वा लक्ष्म्या - सम्पद एव स्वीकार सर्वत्र विजिगीषव चक्रुः

पक्षाच्छिदा गोत्रभिदात्तगन्धाः शरण्यमेनं शतशो महीध्राः ।
 नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते ॥
 -रघु० १३-२२

तमध्वराय मुक्तासं रक्षःकपिनरेश्वराः ।
 मेघाः सस्यमिवाम्भोभिरभ्यवर्षन्नुपायनैः ॥ -रघु० १५-५८

दूरापवर्जितच्छत्रैस्तस्याज्ञां शासनापिताम् ।
 दधुः शिरोभिर्भूपालाः देवाः पीरन्दरीमिव ॥ -रघु० १७-७९

शरणयोर्नखरागसमृद्धिभिर्मुकुटरत्नमरीचिभिरस्पृशन् ।
 वृषतयः शतशो महतो यथा शतमखं तमखण्डितपीरुपम् ॥ -रघु० ९-१३

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नम् सम्राजधरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।
 प्रस्थानप्रणतिभिरद्गुर्लुपु चक्रुः मौलिस्रवच्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥
 -रघु० ४-८८

इत्येतत् 'गृहीतप्रतिमुनतस्य धिय जहार न भेदिनीम् (रघु० ४ ४३)' इति वर्णनेन सम्भक् ज्ञातुं शक्यते । "सामन्तानां नागापेक्षया ते यथा नम्रभाव प्राप्नुयु तथैव सम्राजा विजिगीषुणा राज्ञा वतिसन्वम्" इत्येतत् "पुरस्कृतमध्यम स (अज) नृपान् अनुद्धरन् सन् नमयामास (रघु० ८-९)" इत्यनेन स्पष्टम् आविष्कृतम् । इन्द्राक्षराजमण्डले यातव्य-पाणिप्रहादिस्थान समापन्नां नृपानां कोश-दण्डयो गहिम्ना अशीकर्तव्यम्' इति 'प्रभुसक्तिमप्यदा अन्नरान् नृपानां वदाम् आनयत्' (रघु० ८-१९) इत्यनेन स्पष्टं भवति ।

सामन्तभाव सम्पादयितुं समुत्सुका उपप्लविनः राजानः विजिगीषोः सम्राज धर्मोत्तरत्व प्राधान्येन अपेक्षन्ते इत्येतत् "नृपा इवोपप्लविनः परेभ्यो धर्मोत्तर मध्यममाश्रयन्ते (रघु० १३-२२)" इत्यनेन स्पष्टं प्रतिपादितम् । यथाकालं सामन्तैः उपायनादिप्रदानेन सम्राज्ञा सत्कारादिकं सम्पादनीयम्, स्वकीयसेवाभावश्च आविष्करणीय इति (रघु० १५-५८, १७-७९, ९-१३, ४-८८), इत्यादिभिः श्लोकैः सम्भक् ज्ञायते ।

शक्तित्रयम्^६

सर्पस्येव शिरोरत्नं नास्य शक्तित्रयं परः ।

स चकार परस्तस्मात्तदयस्कान्त इवायसम् ॥ -रघु० १७-६३

प्रियतमाभिरसौ तिसृभिर्भ्रमौ तिसृभिरेव भुवं सह शक्तिभिः ।

उपगतो विनिनीपुरिध प्रजा हरिहयोऽरिहयोगविचक्षणः ॥ -रघु० ९-१८

प्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैरसूर्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम् ।

असूत पुत्रं समये शचीसमा त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम्

-रघु० ३-१३

अनयत्प्रभुशक्तिसम्पदा वशमेको नृपतीननन्तरान् ।

अपरः प्रणिधानयोग्यया मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥ -रघु० ८-१९

६ 'शक्तित्रयम्'— इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीना निर्देश-
पराणि वचनानि सद्गृह्यन्ते । राजनीती मन्त्रशक्तेः प्राधान्येन निरूपणाय 'सच्चिव'
इत्यस्मिन् प्रकरणे 'मन्त्रविमर्श' इत्येकम् उपप्रकरणे पार्थक्येन कृतम् । अतः
अत्र शक्तित्रयरूपेण मन्त्रशक्ते यत्र समावेश तानि एव वचनानि 'शक्तित्रयम्'
इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सद्गृह्यन्ते । तिसृभिः शक्तिभिः एव राज्ञा सर्वं कार्यं साधित
भवति इति एतन्निर्दर्शकानि सदृशाकाराणि बहूनि वचनानि वर्तन्ते । 'सर्पस्य
शिरोरत्नमिव अतिथे शक्तित्रयम् अपकृष्टु कोऽपि समर्थं न बभूव । अतिथिस्तु
शत्रुभ्य तदेव शक्तित्रयम्, अयस्कान्तः लोहम् इव, विनायासमेव अपकृष्टवान्'
(रघु० १७-६३) इति वर्णनेन अतिथे प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तीना बलम्, अन्यनृपाणा
प्रभुमन्त्रोत्साहशक्त्यपेक्षया अधिकतरम् आसीत् इति स्पष्टं ज्ञायते । तथैव 'दक्षरथ-
तिसृभिः भार्याभिः सेव्यमान तथैव तिसृभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिभिः सेव्यमान.'
(रघु० ९-१८) इत्यत्र, तथैव 'त्रिसाधना शक्ति अक्षयम् अर्थम् इव शचीसमा
सुदक्षिणा सुमुहूर्ते पुत्र (राजान रघुम्) असूत' (रघु० ३-१३) इत्यत्रापि वैभवप्राप्तये
अक्षय्यार्थप्राप्तये च शक्तित्रयम् एव मूलम् इति स्पष्टम् आविष्कृतम् । 'प्रभुशक्ति-
बलात् एव स एकोऽपि अज नैकान् नृपतीन् वशम् अनयत्' (रघु० ८-१९)
इत्यनेन क्रमतः प्राथम्यम् इव, शक्तिपुं प्रभुशक्ते प्राधान्यम् अपि वर्तते इति अत्र
सम्यक् सूचितम् । यात्रार्थं दिग्विजयाय वा प्रस्थातुवामाना विजिगीषुणा नृपाणा

सरितः कुर्वती गाघाः पयश्चास्थानकर्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरद् । -रघु० ४-२४

नीतिचतुष्टयम् ७

ते चतुर्थसहितास्रयो बभुः सूनवो नववधूपरिग्रहाः ।
सामदानविधिभेदनिग्रहाः सिद्धिमन्त इव तस्य भूपतेः ॥ -रघु० ११-५५

सुराज इव दन्तैर्मग्नदैत्यासिधरिः
नय इव पणवन्धव्यक्तयोगैरुपायैः ।
हरिरिव युगदीर्घैर्दोर्मिरंशैस्तदीवैः
पतिरवनिपतीनां तैश्चक्राशे चतुर्भिः ॥ -रघु० १०-८६

तरुं निशाचरैश्चर्यं प्रतिशुश्राव राघवः ।
काले खलु समारब्धाः फलं वध्नन्ति नीतयः ॥ -रघु० १२-६९

सौमित्रिणा सावरजेन मन्दमाधूतबाल्यजनो रघस्यः ।
धृतात्पत्रो भरतेन साक्षादुपायसङ्घात इव प्रवृद्धः ॥ -रघु० १४-११

शक्तित्रयस्य साहाय्यम् एव अपेक्ष्यते इत्येतत् 'शक्तेः प्रथमं राजानं रघुं शरद्
यात्रायै चोदयामास' (रघु० ४-२४) इत्यत्र स्पष्टम् उक्तम् । अतः, सर्वे अपि
नृपैः विचोपेत च विजिगीषुभिः प्रभुमन्त्रोत्साहशक्तिमत्पत्नीः एव भाव्यम् इति अनेन
प्रकरणेन ज्ञातुं शक्यते ।

७ 'नीतिचतुष्टयम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे प्रसिद्धानां 'साम-दान-दण्ड-
भेद' दत्त्यास्थानां अतसृणा नीतीनां निवेशनराणि नवगानि अत्र सङ्गृह्यन्ते ।
रामलक्ष्मणभरतगन्धुना चत्वारः मूर्तिमन्तः साम-दानविधि-भेद-निग्रहा इव
बभूवुः इति (रघु० ११-५५) इत्यत्र प्रकटीकृतम् । 'पणवन्धेन' नाम साम्ना एव
ज्ञातोपयोगं चतसृभिः नीतिभिः इव, चतुर्भिः कुमारैः स राजा दशरथः मनुष्ये
(रघु० १०-८६) इत्यत्र उक्तम् । योग्यकाले एव समारब्धा सामदानादयः नीतयः
फलं वध्नन्ति; अत एव राघवः तरुं विभीषणाय रावणराज्यदानं प्रतिशुश्राव' ।

गुरोः स चानन्तरमन्तरज्ञः पुंसां पुमानाय श्वावतीर्णः ।

उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः चतुर्दिगीशश्चतुरो बभूव ॥ -रघु० १८-१५

इति क्रमात्प्रयुञ्जानो राजनीतिं चतुर्विधाम् ।

आ तीर्यादप्रतीघातं स तस्याः फलमानशे ॥ -रघु० १७-६८

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः साम्परायिकः ।

तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न व्यशियत ॥ -रघु० १७-६२

वैतालिकः— दिष्ट्या दण्डेनैवारिशिरःसु वर्तते देवः ।

-मालविका० अ० ५, पृ. १३१

स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।

आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ -रघु० ४-८

स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अभ्यर्थकामो तस्यास्तां घर्म एव मनीषिणः ॥ -रघु० १-२५

समतया वसुवृष्टिविसर्जनैर्नियमनादसतां च नराधिपः ।

अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ सवरुणावरुणाप्रसरं रुचा ॥ -रघु० ९-६

(रघु० १२-६९), चतुर्दशे सर्गे अपि 'चतुर्णां भ्रातृणा प्रवृद्धः साक्षाद् उपाय-
सङ्घात इव' इत्यनेनापि चतसृणा नीतीना स्थाने स्थाने सहेतु वैशिष्ट्य बोधयति ।
'अस्खलितैश्चतुर्भि उपक्रमैः स अहीनगु राजा चतुर्दिगीशः बभूव' (रघु०
१८-१५) इत्यत्र 'उपक्रमैः' शब्देनापि सामादिनीतीनामेव बोधः । दण्डनीतेः
पार्यवयेन वैशिष्ट्यपूर्वं प्रतिपादनावसरे 'तस्य दण्डवत अतिथे. दण्ड. स्वदेहाद् न
अभियत' (रघु० १७-६२) इत्यत्र, तथैव 'दिष्ट्या दण्डेनैव अरिशिरस्सु वर्तते
देवः' (मालविका. ५ पृ० १३१) तथा च 'नातिशीतोष्ण दक्षिण. नभस्वान् इव
रघु युक्तदण्डतया सर्वस्य मनः आददे' (रघु० ४-८), 'स्थित्यै एव दण्ड्यान्
दण्डयतः' (रघु० १-२५) तथा च 'अत्यन्त बाल्यवसाया' एव सः सुदर्शन.
श्रुतबुद्धयोगात् दण्डनीतेः फलानि अन्वभूत्' (रघु० १८-४६), इत्यादिषु वचनेषु
राजा मूलाधारभूतायाः दण्डनीते. महत्त्वप्रतिपादकानि वचनानि सप्रथितानि ।
उत्तमसूत्रित्वेन स्यात्, 'केवला नीति. प्रयुक्ता सती कातयम् आविष्कृत भवति,

तस्यामेवास्य यामिन्यामन्तर्धत्नी प्रजावती ।

सुतावसूत सम्पन्नौ कोशदण्डाविव क्षितिः ॥ -रघु० १५-१३

न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायां कात्स्न्येन गृह्णाति लिपिं न यावत् ।

सर्वाणि तावच्छ्रुतवृद्धयोगात्फलान्युपायुङ्क्त स दण्डनीतेः ॥

-रघु० १८-४६

कातर्यं केषला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।

अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः । -रघु० १७-४७

पाद्गुण्यम्^८

पणवन्धमुखान् गुणानजः पटुपायुङ्क्त समीक्ष्य तःफलम् ।

धुरभ्यजयद्गुणत्रयं प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥ -रघु० ८-२१

स गुणानां धलानां च पण्णां पण्मुखविक्रमः ।

वस्य विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ -रघु० १७-६५

सा मूधराणामधिपेन तस्यां समाधिमायामुदपादि भव्या ।

सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां नीताधिवोत्साहगुणेन सम्पत् ॥

-कुमार० १-२२

तस्मिन्नुपायाः सर्वे नः शूरे प्रतिहतक्रियाः ।

वीर्यवन्त्यौघानीव विकारे सांनिपातिके ॥ -कुमार० २-४८

बेचन्त्तं शौर्यं आधिष्ठितं सत् तत् दशानरेष्ठितं नाम पाणवी प्रवृत्ति बोधयति,
(रघु० १७-४७) इत्यत्र नीतिमत्तः सामदाननोष्यो. धोषतः, शौर्यं-तस्मिन्
दण्डनेदयो बोधकः इति ।

८ 'पाद्गुण्यम्' इत्यस्मिन् उपक्रमरत्ने (१) शक्ति, (२) विप्लवः
(३) पानम्, (४) जातनम्, (५) द्वेषम् (६) आश्रय इति पण्णां गुणानां
वर्णनप्रकारिण वचनानि सप्रवृत्तानि । तदनुषु एतेषाम् एव पण्णां गुणानाम् उपादान-

नयगुणोपचितामिव भूपतेः सदुपकारफलां श्रियमर्थिनः ।

अभिययुः सरसो मवुसम्मृतां कमलिनीमलिनीरपतत्रिणः ॥ -रघु० ९-२७

शक्येधेवाभवधात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ।

समीरणसहायोऽपि नाभःप्रार्थी दधानलः ॥ -रघु० १७-५६

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्यादीनां बलावलम् ।

ययावेभिर्वलिष्ठश्चेत्परस्मादास्त सोऽन्यया ॥ -रघु० १७-५९

राजा—वाहतक, किं प्रतिपद्यते वैदर्भः ।

अमात्यः—देव, आत्मविनाशम् ।

राजा— लिखितं निदेशं श्रोतुमिच्छामि ।

अमात्य— इदं तद् लिखितम् ।- “ पूज्येनाहमादिष्टः ‘ भवतः पितृव्यपुत्रः कुमारो माघवसेनः प्रतिश्रुतसम्बन्धः ममोपान्तिकमागच्छन्नन्तरा त्वदीयेनान्तपालेन अवस्कन्ध गृहीतः । स त्वया मदपेक्षया सकलत्रसोदर्यः मोचयितव्यः ’ इति । तन्न वो न विदितं यत्तुल्याभिजनेपुं भूमिहरेषु राज्ञां प्रवृत्तिरीदृक् । अतोऽत्र मध्यस्थः पूज्यो भवितुमर्हति ।”.....

अथ अवश्यमेव माघवसेनः प्रतिमोचयितव्यः । श्रूयतामभिसन्धिः—

मौर्यसन्धिं विमुञ्चति यदि पूज्यः संयतं मम श्यालम् ।

मोक्ता माघवसेनं ततोऽहमपि बन्धनात्सद्यः ॥

मालविका० १-७

पूर्वकम् उपाययोजनया, सर्वदा राज्ञा सावधानेन प्रवर्तनीयम् इति ‘ पणबन्धमुखान् गुणान् ’ -रघु० ८-२१ ‘ स अतिथिं पण्णा गुणाना बलाना च वितियोगज्ञ वमूव ’ -रघु० १७-६७ इत्यादिभिः स्पष्टमुक्तम् । मालविकायामपि ‘ यातव्यपक्षे स्थितस्य वैदर्भस्य प्रकृत्यमित्रत्वं प्रतिकूलचारित्वं च स्पष्टमुक्तम् । तथा च चतसृभिः नीतिभिः

राजा—(सरोपम्) कथं कार्यविनिमयेन मयि व्यवहरति अनात्मज्ञः ।

वाह्यतक, प्रकृत्यमित्रः प्रतिकूलचारी च मे वैदर्भः । तद्यातन्यपक्षे
स्थितस्य पूर्वं सङ्कल्पितमुन्मूलनाय धीरसेनप्रमुखे दण्डचक्रमाज्ञापय ।

मालविका० १-पृ. १८

इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।

शाम्भ्येत्प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ -कुमार० २-४०

पद्मि गुणं च सम्पन्ना सती एव धी सदुपकारफला भवति इति ' -रघु०
९-२७ अत्र सम्यक् सूचितम् । पणवन्धसाद्र सन्धौ रूढ ।

४ कोशः

करादिः'

कोशेनाश्रयणीयत्वमिति तस्यार्थसङ्ग्रहः ।

अम्बुगर्भो हि जीमूतश्चातकैरभिनन्दते ॥ -रघु० १७-६१

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमुत्सष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ -रघु० १-१८

खनिभिः सुपुत्रे रत्नं क्षेत्रैः सस्यं वनैर्गजान् ।

दिदेश वेतनं तस्मै रक्षासदृशमेव भूः ॥ -रघु० १७-६६

सप्तसु राज्याङ्गेषु काशस्य चतुर्थम् नाम मध्यम स्थानम्, शरीरे 'प्राणा' इति समूहितम् । देहलीदीपन्यायेन पूर्वस्मिन् अङ्गत्रये उत्तरे च अङ्गत्रये सममेव उप-कुर्वन् अयं 'कोपविभागः' राज्याङ्गानां मूलाधारभूतो भवति । भारतीयराजनीती राजभिः क्रियमाणं कोपपूर्णं सर्वथा साध्यत्वेन अभिमतं न आसीत्, इति एतत् एव कालिदासीपवादमयात् ज्ञातुं शक्यते । एतदुपवृहणार्थम् एव 'अतिथे राज्ञ अर्थ-सङ्ग्रह 'कोशेन आश्रणीयत्वम्' इति हेतुना एव कृतं आसीत् (रघु० १७-६०)

राज्ञ दिखीपस्य अर्थकामो धर्मो एव आस्ताम् (रघु० १-२५) 'इत्यादिना कालि-दासेन अर्थविभागस्य गौणत्वं प्रतिपादितम् । सत्सु अपि उपरितनेषु सिद्धान्तभूतेषु धर्मेषु, अर्थसङ्ग्रहविषये कोपरेक्षणविषयं वा नृपतिना निरपेक्षेण, उदासीनेन वा न भाव्यम् इति एतत् प्रदर्शयितुम् एव, 'स अर्थकामाभ्यां धर्मं न ब्रवाधे, धर्मो च अर्थकामो न ब्रवाधे, कामेन वा अर्थं न ब्रवाधे, (रघु० १७-५७) 'रामचन्द्र धर्माय-कामेषु समा वृत्तिं प्रपेदे, (रघु० १४-२१)' इत्यादीनि विशिष्टसिद्धातप्रतिपादकानि वचनानि कालिदासेन सङ्ग्रहितानि ।

(१) करादि —कोपे अर्थसङ्ग्रहं तावत् प्रजाभ्यं कररूपेण गृह्यमाणेन धनेन एव प्राधान्येन आसीत् इति 'स ताभ्यं बलिमग्रहीत्' (रघु० १-१८) इत्यादिना ज्ञायते । प्रजाभ्यं स्वीक्रियमाणं करश्च अजितवित्तस्य सस्यस्यच पञ्चाक्षरूपेण आसीत् इति 'पञ्चाशमूर्ध्या इव रक्षिताया, (रघु० २-६६)' तान्मुन्छपञ्चाङ्कितं यैकतामि

ते सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैरभ्युच्छिताः कर्मभिरप्यवन्धैः ।

अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥ -रघु० १६-२

षासस्य होमार्थविधेश्च शेषमृषैरनुज्ञामधिगम्य मातः ।

कचस्यमिच्छामि तत्रोपभोक्तुं पष्टांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥

-रघु० २-६६

तपो रक्षन् स विघ्नेभ्यस्तत्क्रेम्यश्च सम्पदः ।

यथात्वमाश्रमैश्चक्रे वर्णैरपि षडंशभाक् ॥ -रघु० १७-६५

निर्वर्धते यैर्नियमाभिषेको येभ्यो निवापाञ्जलयः पितृणाम् ।

तान्युञ्छपष्टाङ्कितसैकतानि शिवानि वस्तीर्षजलानि कश्चित्

-रघु० ५-८

विदूषकः- नीवारपट्टभागमस्माकमुपहरन्तिवति ।

-शाकु० अं० २; पृ० ७६

यदुत्तिष्ठति वर्णैभ्यो नृपाणां क्षयि तत्फलम् ।

तपःपट्टभागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ -शाकु० २-१३

(रघु० ५-८), 'नीवारपट्टभागमस्माकमुपहरन्तु (शाकु० २-७६)' आरण्यका तपसः पट्ट भाग ददति (शाकु० २-१३) 'वर्णैरपि षडंशभाक् चक्रे (रघु० १७-६५) इत्यादिवचनं स्पष्टीभवति । अतिथिः 'एतिभि रस्नम् अलभत, वनेभ्यः गजान्- गजरूप घन लेभे, क्षेत्रेभ्य सस्य च प्राप (रघु० १७-६६) एभि वचन- राज्ञो मूलपतस्य प्राप्तिविषये सामान्यत ज्ञान भवति । मूलपतेषु यथा सस्माना, रस्नानां च अन्तर्भावः तथैव गजानामपि अन्तर्भाव आसीत् इति 'सेतुवार्तागजबन्धमुख्यैः (रघु० १६-२)' इत्यनेन अपि स्पष्टं ज्ञातं भवति । प्रायः तपस्विभ्यः नीवारादि- षडङ्गरीयाणां पान्याना पट्ट भागः नृपैः प्राप्तः, इत्येतन् 'उष्टपप्टाङ्कित- सैकतानि (रघु० ५-८) नीवारपट्टभागमुपहरन्ति (शाकु० २ पृ. ७६) इत्यादिभि- वचनैः ज्ञातुं शक्यते । तत्राप्येवम् परमपामिह, राग्यस्यैभि कुतश्च, दुष्कृतं 'अश्वत्थम् तपःपट्ट भागम् आरण्यका न ददति (शाकु० २-१३)' इति उक्त्या तपस्विभ्यः नीवारादिषट्पांशपट्टे भागं अनुमुपनां प्रकटयति ।

सामन्तेभ्यः अग्रहार-बलिरूप-करादिः^२

तेषां सदश्वभूयिष्ठा तुङ्गा द्रविणराशयः ।

उपदा विविशुःशश्वन्नोत्सेकाः कोसलेश्वरम् ॥ -रघु० ४-७०

गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।

श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ -रघु० ४-४३

कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।

रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्च पादयोः ॥ -रघु० ४-८४

तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।

भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ -रघु० ४-८३

निर्वंशधनम्^३

राजाः—(अनुवाच्य) कथम् । सहमुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धनमित्रो नाम
नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी ।

२. सामन्तेभ्यः अग्रहारबलिप्राप्ति—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे अग्रहाररूपेण, उपदारूपेण, साक्षात् कररूपेण वा, जितेभ्यः शत्रुभ्यः स्वसामन्तभाव प्रापितेभ्यश्च यद् द्रव्यादि नृपैः कोशे सञ्चीयते स्म, तद्विषयकाणि वचनानि अत्र सङ्गृहीतानि । यथा गजाना मूलधनत्वम् उपरि प्रतिपादितम्, तथैव अश्वानामपि कररूपेण उपदारूपेण वा स्वीकार तदानीन्तनै राजभिः क्रियते स्म इति एतत् 'सदश्वभूयिष्ठाः तुङ्गा-द्रविणराशयः, उपदारूपेण सामन्तेभ्यः रघुणा लब्धा. (रघु० ४-४३) ' 'भिन्नकटैर्नागैः कामरूपाणाम् ईशः रघु भेजे (रघु० ४-८३) ' इत्याद्युदाहरणं ज्ञायते । 'रघुः महेन्द्रनाथस्य श्रियं जहार, न मेदिनीम् (रघु० ४-४३) ' 'कामरूपेश्वरः रत्नपुष्पोपहारेण छायामानर्चं (रघु० ४-८४) ' इत्यादिभि उदाहरणैः साक्षात् धनम् एव स्वीकृतम्, भूभागस्य तु हेतुपुर सरं तेन रघुणा सामन्तेभ्यः स्वीकारः न कृतः इति अभिव्यज्यते ।

३. 'निर्वंशधनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे सन्ततिविच्छेदेन निरवलम्बाना कुलाना सम्पदः राजानम् उपतिष्ठन्ति इत्येतत्—'अनपत्यश्च किल तपस्वी, अतः तस्य अयंसञ्चयः राजगामी (शाकु० ६, पृ. २९९) ' इत्यनेन ज्ञातुं शक्यते ।

राजगामी तस्यार्थसंचय इत्येतदमात्येन लिखितम् । बहु-
धनत्वात् बहुपत्नीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि
काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भार्यासु स्यात् ।

—शाकु० ६, पृ. २१९

राजाः—(दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य) एवं भोः सन्ततिच्छेदनिरवलम्ब्यानां
कुलानां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते
पुरुवंशश्रीरकाले इवोत्तबीजा भूरेवं वृत्ता ।

प्रतिहारीः— देव, इदानीमेव साकेतस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निर्धृत्तपुंसवना
जायास्य श्रूयते ।

राजाः—ननु गर्भः पित्र्यं रिक्थमर्हति । गच्छ । एवममात्यं वरूहि ।
—शाकु० ६, पृ. २२०

कोशनिरभिलाषित्वम्^४

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनानुरः ।

अगृध्नुराददे सोऽर्धमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥ —रघु० १-२१

स विश्वजितमाजहे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिथ ॥ —रघु० ४-८६

४. 'कोशनिरभिलाषित्वम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे विविधं उपायं गम्यान्ते
धर्मं, कृते च कोशमन्वये राजा तत्र निरपेक्षानात्तिरेव इष्टा इत्येतत् प्रतिपादयितुं
'स अगृध्नु सन् अर्धमाददे (रघु० १-२१) इत्यत्र उक्तम् । निश्चयं गम्यादिभ्य
कोशस्य विनियोगः दानादिभ्येन, प्रजासु एव पुन पुन वर्तन्त्य इत्येतत् 'सर्वस्व-
दक्षिणम् (रघु० ४-८६) 'नि लेपविध्याणित्तः प्रजासु' (रघु० ५-१)' इत्यादिभिः
वचनं जानुं शक्यते । तथैव 'आदानं हि विसर्गाय' (रघु० ४-८६) इत्यनेन नृपैः
गन्धर्वाणां कोशानां विनियोगं धर्तव्यं गम्यादीनां प्रतिपादनं ।

५ राष्ट्रम्

प्रदेशः सीमा च'

राजराक्षितव्यानि तपोवनानि नाम । -शाकुं० १-२०

नैतच्चित्रं यदयमुदादिश्यामसीमां धरित्रीम् ।

एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुब्राहुर्मुनाक्ति ॥

आशंसन्ते सुरयुवतयो बद्धवैरा हि दैत्यैः ।

अस्याधिज्ये घनुपि विजयं पौरुहूते च वज्रे ॥ -शाकुं० २-१५

सोऽहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।

आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ -रघु० १-५

स वेलावप्रवलययां परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ -रघु० १-३०

पृथिव्याः यः शरणं सः तव समीपे वर्तते । -शाकुं० ३, पृ १०६

१. प्रदेशः ' स्वाम्यमात्य 'इत्यत्र राष्ट्रशब्देन, पञ्चमेन राज्याङ्गेन विशिष्टः भूभाग एव अभिमतः, यत्र राजा स्वकीय राज्य प्रचालनीयम् त भूखण्ड प्रदेश वा लक्ष्यीकृत्य अत्र यानि वचनानि सङ्गृहितानि । अनेन एतत् ज्ञातं भवति यत् अन्येषां पण्णामपि राज्याङ्गानाम् अयं विभाग [अधिकरणरूपेण आधारभूतः इति । तेषां विजिगीषुणा राजा राज्यस्य प्रदेश तावत् चतुसमुद्रवलययाङ्कित इति ' आसमुद्रक्षितीशानाम् (रघु० १-५) ' ' वेलावप्रवलयया, परिखीकृतसागरा, (रघु० १-३०) ' ' उददिश्यामसीमा धरित्रीम् (शाकुं० २-१५) ' ' इत्यादिवचनं ज्ञातुं शक्यते । ' इक्ष्वाकूणामिव भूमिं ससौलवनकानना ' इति रामायण समानयन् कालिदास, तपोवनगिरिगुहादीनामपि विषये राजा प्रभुत्वमाविष्करोति । ' अन्योन्य-देशप्रविभागसीमा ते लवादयः न व्यतीतु (रघु० १६-२) ' इत्यनेन परस्पर-

ते सेतुवार्तागजवन्धमुख्यैरन्युच्छिताः कर्मभिरप्यवन्ध्वैः ।
अन्योन्यदेशप्रविभागसीमां वेलां समुद्रा इव न व्यतीयुः ॥

-रघु० १६-२

सुराज्य-निर्देशः^२

तद्रक्ष कल्याणपरम्पराणां मोक्षारमूर्जस्वल्मात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रमिन्नमृद्धं हि राज्यं पदमेन्द्रमाहुः ॥

-रघु० २-५०

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसङ्कुलाऽपि व्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः । -रघु० ६-२२

नृपविहीनराज्यावस्था^३

विप्रोपितकुमारं तद् राज्यमस्तमितेश्वरम् ।
रन्ध्रान्धेयणदक्षाणां द्विषामामिपतां ययौ ॥ -रघु० १२-११

सहस्रायुषं राज्यानि प्रसासता राजा, स्वस्वमीमापरिपालने अन्यसीमानतिक्रमे च प्रवृत्तिरचनेन सामान्यानां नृपाणां परिमितः नृभान् वर्णितो भवति ।

२. 'सुराज्यनिर्देश' — 'राष्ट्र' इत्यग्निन् प्रवरणे विविधानां राज्य-शासनसंस्थानां कल्पना का भावन् इत्येतद्वदसंज्ञानि कल्पनानि सद्गृह्यन्ते । तत्र सुराज्यसंस्थानमपि कल्पितम् 'अथ राज्यम् ऐन्द्रम् पदम् आहुः' (रघु० २-५०) 'अन्ये नृपा कामं सन्तु, भूमिम् अनेन राजा राजन्वतीम् आहुः, (रघु० ६-२२) इति कल्पनेन कालिदासीयवाक्यमप्ये यः सुराज्यसंस्थानाया आविष्कारं भवति, न तातो भवति ।

३. नृपविहीनराज्यावस्था—शोच्यं काष्ठानाम् सर्वेषाम् अग्निं नीत्रिविदाम् वात्सल्येन अग्निमत्तः अराज्यवादं ताम्य उन्नेत, कालिदासीयवाक्यमप्ये नृपाणि उर-कायो न भवति, किन्तु शान्तिरिति अनुपपन्ने राष्ट्रम् का वा अवस्था भवति इत्ये-

स्वर्गामिनस्तस्य तमेकमत्यादमात्यवर्गः कुलतन्तुमेकम् ।

अनाथदीनाः प्रकृतीरवेक्ष्य साकेतनाथं विधिवच्चकार ॥

-रघु० १८-३६

द्वैराज्यकल्पना *

राजा— मीढ्रल्य ! तत्रभवतोर्भ्रात्रोर्यज्ञसेनमाधवसेनयोर्द्वैराज्यमव-
स्थापयितुकामोऽस्मि ।

तौ पृथक् वरदाकूले शिष्टामुत्तरदक्षिणे ।

नक्तंदिवं विभज्योभौ शीतोष्णकिरणाधिव ॥ -मालविका० ५-१३

कञ्चुकी— विजयतां देवः । अमात्यो विज्ञापयति । अहो कल्याणी
देवस्य बुद्धिः । मन्त्रिपरिषदोऽप्येवमेव दर्शनम् । कुतः—

द्विधा विभक्तां श्रियमुद्वहन्तौ धुरं सदश्चाविव सङ्ग्रहीतुः ।

तौ स्थास्यतस्ते नृपती निदेशे परस्परावग्रहनिर्विकारौ ॥

-मालविका० ५-१४

तत् अस्मिन् प्रकरणे उद्धृतं ' अस्तमितेश्वर राज्य द्विषामामिपता ययौ (रघु०
१२-११) ' ' अनाथदीना प्रकृतीरवेक्ष्य (रघु० १८-३६) ' इत्यादिवचनं सम्यक्
ज्ञायते ।

४ द्वैराज्यकल्पना—इत्यस्मिन् प्रकरणे शासनसंस्थादृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्व-
पूर्णानि वचनानि सङ्ग्रहितानि । मालविकाग्निमित्रे यज्ञसेनमाधवसेनयोः द्वैराज्यम्
अवस्थापयितुकामेन राज्ञा अग्निमित्रेण स्पष्टम् उक्तं यत्—' वरदाकूले तौ उत्तरेदक्षिणे
पृथक् शिष्टाम् ' इति (मालविका० ५-१३) । मन्त्रिभिरपि तत् सम्यक् अनुमतं
यत्—' द्विधा विभक्ता श्रियम् उद्वहन्तौ तौ परस्परप्रदेशविषये निरभिलाषी सन्तौ
शासकत्वेन सदश्वी धुरमिव स्थास्यत ' इति (मालविका० ५-१४) रघुवशे पञ्च-
दशे सर्गे अपि ' लक्ष्मण आत्मसम्भवो अद्भुत-चन्द्रकेतू वाराणस्यप्रदेशस्य अधिपती
चकार (रघु० १५-३६) ' इत्यनेन द्वैराज्यकल्पनाया न स्पष्टमाविष्करणम् पर
ससूचनं वर्तते एव ।

अङ्गदं चन्द्रकेतु च लक्ष्मणोप्यात्मसम्मवी ।

शासनाद्रघुनाथस्य चक्रे कारापयेश्वरी ॥ -रघु० १५-३६

धर्मप्रधानराज्यसंस्था^४

स्थित्यै दण्डयतो दण्डयान्परिणेतुः प्रसूतये ।

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिण ॥ -रघु० १-२५

यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशाते रघुराघवौ जनैः ।

अपवर्गमहोदयार्थयोर्भुवमंशाविव धर्मयोगती ॥ -रघु० ८-१६

दुदोह गां स यज्ञाय सत्याय मन्त्रा दिवम् ।

सम्पद्दिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ -रघु० १-२६

राजा—मुखं, अन्यद्भागधेयमेतेषा रक्षणे निपतति, यद्रत्नराशीनपि

विहायाभिनन्द्यम् । पर्य,

यदुत्तिष्ठति वर्णभ्यो नृपाणा क्षयि तत्फलम् ।

तपःपद्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः । -शाकु० २-१३

पुरुषार्थेषु समानता^५

पितुर्नियोगाद्भनवासमेव निस्तीर्य राम प्रातिपन्नराज्यम् ।

धर्मार्थकामेषु ममां प्रपेदे यथा तथैवातरजेतु वृत्तिम् ॥ -रघु० १४-२१

४ धर्मप्रधानराज्यसंस्था--चतुर्षु पुरुषार्थेषु प्रथमपुरुषार्थस्य शासनसंस्थायाः प्राथम्यं वृत्ति उदाहरणे ज्ञानुं शक्यते । 'द्वितीयं यथाय गा दुदोह (रघु० १-२६)' 'दिलोपस्य अर्थकामौ धर्म एव आस्ताम् (रघु० १-२५)' 'तन्मिथना रक्षणे अन्यद्भागधेय यद्रत्नराशीनपि विहाय अभिनन्द्यम्' (शाकु० १-२३) इत्यादिभिः उदाहरणे राष्ट्रस्य रक्षणं प्रायायेन परम्परागतेन परमार्थेन वर्तव्यम् इति तैर्बोध्यते ।

५ पुरुषार्थेषु समानता--यथा परमंस्वैव प्राथम्यं सामान्यस्थायां कालिदासेन उक्तम्, तथैव चतुर्णां पुरुषार्थानां समानता अपि प्रसङ्गविशेषेषु तेन प्रतिपादिता ।

न धर्ममर्षकामाम्यां बन्धाधे न च तेन तौ ।

नार्यं कामेन कामं वा सोऽर्थेन सदृशस्त्रिषु ॥ -रघु० १७-५७

स चतुर्धा बभौ व्यस्तः प्रसवः पृथिवीपतेः ।

धर्मार्थकाममोक्षाणामवतार इवाङ्गवान् ॥ --रघु० १०-८४

राज्य-सुखकल्पना^७

राजा — सर्वः प्रार्थितमर्षमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः । राज्ञां तु
चरितार्थता दुःखोत्तरैव ।

औरसुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा ।

क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेवम् ॥

नातिश्रमापनयनाय न च श्रमाय ।

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ -शाकु० ५, पृ. १५७

‘ धर्मार्थकामेषु रामचन्द्र समा वृत्ति प्रपेदे (रघु० १४-२१) ’ ‘ अतिथि त्रिषु
अपि धर्मार्थकामरूपेषु, पुरुषार्थेषु समान सन् राज्य शाशास (रघु १७-५७) इत्यादिभि
पुरुषार्थानाम् समानस्थानम् शासनसस्याविषयेऽपि साम्यम् च स्पष्टम् उक्तं भवति ।

७ राज्यसुखकल्पना—इति प्रकरणे केवलं राज्यस्य सम्यक्स्वरूपा
विधकरणाय कालिदासेन उपवर्णितं शाकुन्तले वर्तमानं श्लोकम् उपनिबद्धम् एव अत्र
उदाहृतम् । राष्ट्रस्य शासने क्रियमाणे राज्ञा तु सुखं नास्ति एव, प्रत्युत दुःखप्रधानमेव
एतत्, इति उपवर्ण्ये कालिदास पुन आह,—राज्यं स्वहस्तधृतातपत्रमिव अतिश्रमापनय-
नाय न भवति तथा श्रमाय अपि न भवति । इति । शाकु० ५, पृ १५७

६ दुर्गाः

दुर्गा-विशेषाः

दुर्गाणि दुर्ग्रहाण्यासंस्तस्य रोद्धुरपि द्विषाम् ।

न हि सिंहे गजास्कन्दी भयाद्रिगुहाशयः ॥ -रघु० १७-५२

अस्ति देव्या वर्णाधरो भ्राता वीरसेनो नाम ।

स भर्त्रा अन्तपालदुर्गे नर्मदाकूले स्थापितः ॥ -मालविवा० १५-२२

अस्मिन् प्रकरणे राजा प्राकारादिवेष्टितानां विनिष्टानां निवासस्थानानाम् धन्व-
दुर्गं-महीदुर्गं-अब्दुर्गं-गिरिदुर्गादीनां वर्णनम् सद्प्रयत्नं भवेत् । तथा च मनु - ' धन्वदुर्गं
महीदुर्गमब्दुर्गं वादृश्यन्नेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाहित्य वसेन्पुरम् ॥ ' इति ।
तथैव रक्षणोपायत्वेन सेनादिनिवेशार्थं सीमादौ स्थापितानां मरुदितानाम् दुर्गाणां च
वर्णनम् आवश्यकम् । परम् बालिदासीयवाङ्मये एतादृशानां दुर्गाणां वर्णनपराणि
वचनानि अतीव अल्पानि उपलभ्यन्ते । तृतीयं य प्रकारं अस्माभिः अत्र सङ्गृहित-
म् ' राजधानी-वर्णनात्मकं । राजधानीविषये सामान्यतः तदानीकाले वा कल्पना
आसीत्, राजधान्यां विद्यमानानाम् ऋद्धापणानाम् राजपर्यायानाम्, विहारोपवनानाम्
विलासिनीनाम् अभिसारिकादीनाम् च क्रीडाव्यवहार आसीत् इत्येतत्प्रदर्शनानि
वचनानि सङ्गृह्यन्ते । तानि च बहुत्र धेनुव्येन सम्पादयितुं शक्यन्ते, तथापि केवल
सामान्यज्ञानाय तेषाम् अत्र निर्देशः ।

१ 'दुर्गाः'—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे धन्वादिपर्वविषयदुर्गाणाम् उल्लेखपरम्
एकम् वचनम् वर्तते । एष्यं शत्रून् राट् समर्थस्यापि राज्ञः अनिषे दुर्गाणि परं दुर्ध-
र्षाणि आसत् इति वर्णनेन राज्ञा दुर्गस्य अत्यन्तम् आवश्यकता बोध्यते । अर्पान्तर-
न्यासेन एव बालिदासेन एतत् स्पष्टीकृतम् यत्-गजाम्बन्दनममर्थस्य अपि गिहस्य
गिरिगुहासु निवाम न भीया भवति, किन्तु म्बन्दा एव इति (रघु० १७-५२) ।
मालविवायां प्रथमेऽध्याये 'अन्तपालदुर्गं' इति उल्लेख उपलभ्यते । अन्तरालो नाम
एष्यस्य सामन्तपुत्रस्य च गौमाविभागः, एतन्महता प्रयत्नेन स्थापितं दुर्गं, अन्तपाल-
दुर्गः । एतेन स्वराज्यसीमाएव रक्षणार्थं एतन् एतन् भीमाविभागेऽपि दुर्गाणां मरुधापन
कियन्ते एव इत्येतत् स्पष्टं प्रतिपादनं भवति ।

राजधानीवर्णनम्

तां शिल्पिसङ्घाः प्रमुणा नियुक्ताः तथागतां सम्भृतसाधनत्वात्
पुरं नदीचक्रुरपा विसर्गान्मेघा निदाघग्लपितामिवोर्वाम् ॥

ततः सपर्यां सपशूपहरां पुरः परार्ध्यप्रतिमागृहायाः ।

उपोषितैर्वास्तुपिधानाविद्धिः निर्वर्तयामास रघुप्रवीरः ॥

तस्याः स राजोपपदं निशान्तं कामीव कान्ताहृदय प्रविश्य ।

ययार्हमन्यैरनुजीविलोकं सम्भावयामास यथाप्रधानम् ॥ -रघु० १६ ३८-४०

समीलरक्षोहरिभिः ससैन्यस्तूर्यस्वनानन्दितपौरवर्गः ।

विवेश सौघोद्गतलाजवर्षामुत्तोरणामन्वयराजधानीम् ॥ रघु० १४-१०

वेशमानि रामः परिवर्हवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः सुहृद्भ्यः ।

वाप्यायमाणो बलिभिकेतमालेरुयशेषस्य पितुर्विवेश । -रघु० १४-१५

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन् विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्युपितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥

-रघु० १४-३०

या सैकतोत्सङ्गमुखोचिताना प्राञ्चैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।

सामान्यधात्रीमिव मानसं मे सम्भावयत्युत्तरकोसलानाम् ॥

सेयं मदीया जननीव तेन मान्येव राज्ञा सरयूर्धियुक्ता ।

दूरे वसन्त शिशिराविलेमां तरङ्गहस्तैरुपगूहतीव ॥ -रघु० १३-६२, ६३

२ 'राजधानी' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे राज्ञा निवासस्थानभूताया नगर्यां वर्णनपराणि वचनानि सङ्गृह्यन्ते । अस्मिन् उपप्रकरणे नदीनाम् एव कुशेन निमित्ताम् राजधानीम् प्रयम्त उपवर्ण्य, तदनन्तर राज्ञः अभावे नगर्या अवस्था कीदृशी भवति इत्येतन्प्रदर्शयामि वचनानि अत्र सङ्कलितानि । नवराजधानीनिमित्त्यवसारे शिल्पिसङ्घानां चानुसंगम्, वास्तु विधानं विदा विज्ञानं च चातुर्येण तैस्तैः राजभिः उपयोगाय प्रकल्पितं दृश्यते । रचनाविशेषं सोन्दर्याविष्कारं शिल्पिभिः ता ता राजधान्यः नदीवृत्ता, तथैव राज्ञा सरक्षणदृष्ट्या अपि ते ते विशेषाः तत्र तत्र

तमब्रवीत्सा गुरुणानत्रया या नीतपौरा स्वपदोन्मुखेन ।
 तस्या नुर सम्प्रति वीतनाथा जानीहि राजन्नाधिदेवतां माम् ॥
 वसुवैकसारामभिभूय साहं सौराज्यबद्धोऽसत्रया विभूत्या ।
 समप्रशक्तौ त्वयि सूर्यवश्ये सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥

-रघु० १६-९, १०

विशीर्णतल्पादृशतो निवेशः पर्यस्तशीलः प्रमुणा विना मे ।
 निडम्बयत्यस्तनिमग्नसूर्यं दिनान्तमुपानिलभिन्नमेधम् ॥ -रघु० १६-१९

निशासु भास्वत्कलनूपुराणा य सञ्चरोऽमृदभिसारिकाणाम् ।
 नदन्मुखोल्का विचितामियाभि स चाह्यते राजपथः शिवाभि ॥
 -रघु० १६-१०

आस्फालित यत्प्रमदाकराग्रैर्मृदङ्गधीरध्वनिमन्त्रगच्छन् ।
 वन्धैरिदानीं महिषैस्तदम्भः शृङ्गाहत क्रोशति दीर्घिकाणाम्
 -रघु० १६-११

वृक्षेशया यष्टिनिवासमङ्गान् मृदङ्गशब्दापगमादलास्या ।
 प्राप्तादवोल्काहतशेषवर्हा ऋीडामयूरा वनवर्हिणत्पम् ॥
 सोपानमार्गेषु च येनुरामा निक्षिप्तवत्यश्वरणा-सरागान् ।
 सप्तो हत-यत्कुभिरसदिग्ध-व्याघ्रै पद तेनुरिचोयते मे ॥
 चित्रादिषा पद्मनाभतीर्णा करेणुभिर्दत्तमृणालमङ्गा ।
 नखाङ्कुशाघात विभिन्नकुम्भा सस्वसिद्धप्रदत यद्वति ॥

प्रत्यापिता । 'शृङ्गापण राजस्य नीतपौरा' विगाह्यमाना मरणं, विलासिभि पौरं
 अघ्यपितानि उदयपान पञ्चनू राम रेमे । (रघु० १४-३०) 'स्यदा' मन्त्रप्राप्ता
 राजपान्या यान यथा सामोवायन भवति तथा म मानस मन्त्र गणायव्याघ्रीभव
 मन्त्रावर्षति (रघु० १३-९२) मय मन्त्रु मनीषा यनना इव (रघु० १०-६३)
 इत्यादिवनन म्वराग्यान्त पानिना नदीविपासा 'य वरु' पावित्र्य, न वा इवाम
 आदर, किन्तु स्वकीयतुष्ट्यान्तभूत्येन म्बवहार तापया रघुवर्गीयाना राजाम्-

स्तम्भेषु योषित्प्रतियातनानामुत्क्रान्तवर्णक्रमधूसराणाम् ।
 स्तनोत्तरीयाणि भवन्ति सङ्गान्निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥
 कालान्तरश्यामसुधेषु नक्तमितस्ततो रूढतृणाङ्कुरेषु ।
 त एव मुक्तागुणशुद्धयोऽपि हर्म्येषु मूर्च्छन्ति न चन्द्रपादाः ॥
 आवर्ष्य शाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपात्तानि विलासिनीभिः ।
 वन्यैः पुलिन्दैरिवः वानरैस्ताः क्लिश्यन्त उद्यानलता मदीयाः ॥
 रात्रावनाविष्कृतदीपभासः कान्तामुखश्रीवियुता दिवापि ।
 तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैर्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥
 बलिक्रियावर्जितसैकतानि स्नानीयसंसर्गमनान्नुवन्ति ।
 उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा शून्यानि दूये सरयूजलानि ॥

-रघु० १६-१३....२१

तदर्हसीमा वसति विसृज्य मामम्युपैतुं कुलराजधानीम् ।
 हित्वा तनुं कारणमानुषीं तां यथा गुरुस्ते परमात्ममूर्तिम् ॥ -रघु० १६-२२

मानसिकी प्रवृत्ति 'इश्वराकूणामिय भूमि सशैलघनकानना' इति वाल्मीकि-
 वचनम् अनुसरति ।

नि सारितमूर्ते देवगृहस्य इव राज्ञाम् अभावे राजधानीषु अभिसारिकाणा
 स्थाने शिवाना प्रवेश, प्रमदाकराश्रास्फालितासु दीर्घिकासु महिषाणाम् अवगाहः,
 क्रीडामयूराणा स्थाने वनवर्हिण, प्रासादेषु अभिरामाणाम् रमणीना लाक्षारसार्द्राना
 पदाना स्थाने व्याघ्रापदाना सनिवेशः, प्रासादस्तम्भेषु योषित्प्रतिमानां स्तनोत्तराणि
 नाम फणिना निर्मोकपट्टा, विलासिनीभि सदयम् आवर्जितासु लतासु वन्याना
 वानराणा निवास, इत्यादिभि विविधै विस्तृतैश्च वर्णनैः राज्ञाम् अभावे अवस्था-
 भेद समीचीनतया ज्ञायते ।

७ बलम्

सेनाविभागाः

प्रतापोऽप्रे ततः शब्दः परागस्तदन्तरम् ।

ययो पश्चाद्रथादीति चतुःरकन्धेव सा चमूः ॥ -रघु० ४-३०

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्श्विणरयान्वितः ।

पद्द्विधं बलमादाय प्रतस्ये दिग्जिगीषया ॥ -रघु० ४-२६

तेनोत्तीर्य पया लङ्कां रोधयामास पिङ्गलैः ।

द्वितीयं हेमप्राकारं कुर्वद्भिरिव वानरैः ॥ -रघु० १२-७१

स सेतुं बन्धयामास प्लवगैर्लवणाग्भासि ।

रसातलादिवोन्मग्नं शेषं स्वभाय शाङ्गिणः ॥ -रघु० १२-७०

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।

पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ -रघु० ४-४०

अस्मिन् प्रकरणे सेनाविभागानां निर्देशपराणि तथा युद्धविषयकाणि विविध-
प्रकाराणि वचनानि सङ्गृह्यन्ते । अत्र यथा युद्धपराणि वचनानि सङ्गृह्यितानि
तथा धर्म्ययुद्धकल्पनापराणि, शास्त्रविशेषवर्णनपराणि, ध्वजकेतुनिर्देशपराणि, विज-
यान्ते मधुपानादिरूपाणि वचनानि सङ्कलितानि । सप्तसु अङ्गेषु अन्तिमः अयं
विभागः ।

१ 'सेनाविभाग' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे चतुःस्कन्धायां सेनायां वर्णनम्
कृतम् । रघु० (४-३०) अत्र 'रथादि' इत्यनेन रथिका, साधिन, पदातय, गजा इति
चतुर्विधम् बलम् उक्तम् भवति । द्वितीयस्तोत्रे रघु दिग्जिगीषया 'पद्द्विधं'
बलम् आदाय प्रतस्ये (रघु० ४-२६) इत्यत्र पद्द्विधं बलम् इत्यस्य
'मौलभृत्यादीनि यलानि' इत्यर्थः । तथा चोक्तम् 'मौल भृत्य मुद्गुत्थेणीद्विष-
दाटविक बलम्' इति । पद्द्विधबलेषु यद्यवा चतुरङ्गसेनासु यद्यपि अलतरण-

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।

वर्षयन्निव तत्कूटानुद्घूतैर्धातुरेणुभिः ॥ -रघु० ४-७१

तत्र जन्यं रघोर्धोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।

नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषाततितानल्म् ॥ -रघु० ४-७३

वङ्गात्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गाखोतोऽन्तरेषु सः ॥ -रघु० ४-३६

स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।

उत्कलादर्शितपयः कलिङ्गाभिमुखो ययौ । -रघु० ४-३८

सङ्ग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्त्यैरश्वसाधनैः ।

शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ -रघु० ४-६२

सर्वे बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः सर्वायुधैः कङ्कटभेदिभिश्च ।

सर्वप्रयत्नेन च भूमिपालास्तस्मिन् प्रजहुर्युधि सर्व एव ॥ -रघु० ७-५९

सा केतुमालोपवना बृहद्भिर्बिहारशैलानुगतये नागैः ।

सेना रघोदारगृहा प्रयाणे तस्याभवजङ्गमराजधानी ॥

-रघु० १६-२६

साधनानां नौकादीनाम् साक्षात् अन्तर्भाव न भवति, तथाऽपि ' रघुः नौसाधनोद्यतान् वङ्गान् उल्काय ' (रघु० ४-३६), इत्यत्र ' जलतरणसाधनेन सम्पन्नान् शत्रून् अजयत् ' इति स्पष्टम् उक्तम् । तत्र रघो समीपे यद्यपि नौकादीनि जलतरण-साधनानि न आसन्, तथापि बद्धद्विरदसेतुभि सर्वैः स कपिशाम् अतरत् इत्युक्तत्वात् (रघु० ४-३८) सैनिकानाम् जलतरणे, गजानाम् अत्यन्त साहाय्यम् आसीत् इति स्पष्टं ज्ञायते । एतदेव च चतुर्विधसेनायाम् गजानां प्रथमस्थानस्य कारणम् । अत एव तत्र तत्र उक्तम् यत् ' सर्वे बलाङ्गैर्द्विरदप्रधानैः (रघु० ७-५९) इति । रघोदारगृहा सेना प्रयाणे जङ्गमराजधानी अभवत् (रघु० १६-२६) इत्यनेन दिग्विजययात्रायाम् रथानां निवासस्थानसदृशः उपयोग ज्ञात भवति । वेलावटेषु सैनिकास्वानाम् सततम् अवस्थानविधानात् " स राजान व्युपिताश्वम् ' आट्ट " (रघु० १८-२३) इति स्पष्टमेव ज्ञानीचीनतया उक्तम् । अश्वसाधनः रघुः गौरीगुरुं शैलम् आरुरोह, तत्र

तस्यावसाने हरिदश्वामा पित्र्यं प्रपेदे पदमश्विरूपः ।

वेलातटेपूपितसैनिकाश्वं पुराभिदो यं व्युपिताश्वमाहुः ॥ -रघु० १८-२३

स बलानां गुणाना च पण्णां पण्मुखविक्रमः ।

बभूव विनियोगज्ञः साधनीयेषु वस्तुषु ॥ -रघु० १७-६७

विजयान्ते मधुपानम्^२

ताम्बूलीना दलैस्तत्र रचिताः पानभूमयः ।

नारिकेलासवं योधा. शात्रव च पपुर्यशः ॥ -रघु० ४-४२

विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।

आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ -रघु० ४-६५

अन्त.पुररक्षणम्^३

तस्याः स रक्षार्थमनल्पयोधमादिश्य पित्र्यं सचिवं कुमारः ।

प्रत्यग्रहोत्पार्थिववाहिनीं ता भागीरथी शोण इवोत्तरङ्गः ॥ -रघु० ७-३६

तस्य पार्वतीयं गणं धोर युद्धम् अनूत् (रघु० ४-७७) इत्यनेन तस्मिन् काले अपि गिरिगुहादियु निवसता वन्याना युद्धपद्धति अन्यादृशी एव आसीत् इति 'नाराचो-
त्क्षेपणीयादमनिष्पेषोत्पतितानलम्' इत्यनेन ज्ञायते ।

अथवा तदाऽपि पादचात्त्यदेशात् सङ्ग्राहना आसन् इयेतत् पारचात्त्यं अथवा-
साधनं (रघु० ८-६२) इत्यनेन सम्पक् ज्ञायते । पर्वतादिषु च तेषामत्यन्तमुपयोग,
इत्येतद् 'तपो गीरीगुहसालमाहराहाश्वसाधन' (रघु० ४-७१) इत्यत्र स्पष्टमुक्तम् ।

२ 'विजयान्ते मधुपानम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे नारिकेलासवपानस्य,
द्राक्षामधुपानस्य च वर्णनं वक्तव्यं, युद्धे यः श्रमातिशयं अनुभूयते तत्परिहाराय मधु-
पानम् अथवा आसवपानम् तं विजयतृभिः योद्धृभिः कृतम् तेन च विजययोग्यं तं
समानितं इति अत्र वर्णनम् ।

३ 'अन्त पुररक्षणम्'—इत्यस्मिन् उपप्रकरणे साक्षान् युद्धे प्रारब्धे
स्वस्त्रीणा बालकादीना च संरक्षणाय वा अगि योजनां कर्तव्या इति पठति तदानी-

उदायुधानापततांस्तान् दृप्तान्प्रेक्ष्य राघवः ।

निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे ॥ -रघु० १२-४४

धर्मयुद्ध-कल्पना

पतिः पदार्ति रयिनं रथेशस्तुरङ्गसादी तुरगाधिरूढम् ।

यन्ता गजस्यापतद्गजस्थं तुल्यप्रतिद्वन्द्वि बभूव युद्धम् ॥ -रघु० ७-३७

पूर्वं प्रहर्ता न जघान भूयः प्रतिप्रहाराक्षममश्वसादी ।

तुरङ्गमस्कन्धनिषण्णदेहं प्रत्याश्वसन्त रिपुमाचकाङ्क्ष ॥ -रघु० ७-४७

राम पदातिमालोक्य लङ्केशं च बरूथिनम् ।

हरियुग्यं रथं तस्मै प्रणिधाय पुरन्दरः ॥

तमाधूतध्वजपटं व्योमगङ्गोर्मिवायुभिः ।

देवसूतभुजालम्बी जैत्रमध्यास्त राघवः ॥ -रघु० १२, ८४-८५

तना दृश्यते । अजेन इन्दुमत्या रक्षणार्थं प्रधान सचिव स्थापयित्वा अनन्तर युद्धं प्रारब्धम्—' पित्र्य सचिवम् इन्दुमत्या रक्षार्थमादिश्य ' (-रघु० ७-३६), तथैव रामः अपि दण्डकारण्ये रक्षोभि युद्धप्रारम्भात् प्राक् सीताया सरक्षणार्थं लक्ष्मणम् न्यवेशयत् (रघु० १२-४४) ।

४ ' धर्मयुद्धकल्पना '— समरे तुल्यप्रतिद्वन्द्वि युद्धम् इति प्रथम वर्ण्यते । तथा च प्रथमम् एव उक्तम्—' पति पदातिना सह एव, रथो रथेशेन एव सह, इत्यादि (रघु० ७-३७) ' । ' प्रतिप्रहाराक्षमम् अन्यम् शत्रुम् भूय न जघान (रघु० ७-४७) ' इत्यनेन तुल्यप्रतिद्वन्द्वित्वे एव युद्धम् इति धर्मयुद्धस्य स्वरूपम् सम्यक् आविष्कृतं भवति । ' राम पदातिनम् आलोक्य, लङ्केशं च रयिनम् आलोक्य इन्द्र रामाय रथं प्रेषितवान् । राम च जैत्र रथम् अध्यास्त (रघु० १२-८४, -८५) ' इत्यनेन अपि धर्मयुद्धकल्पनाया आविष्कारः ।

अस्त्राणि^१

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुः न चारिर्हिंसा विजयश्च हस्ते ॥ -रघु० ५-५७

प्रियंवदाध्यातमसौ कुमारः प्रायुङ्क्त राजस्वधिराजसूनुः ।

गान्धर्वमस्त्रं कुसुमारुकान्तः प्रस्थापनं स्वप्ननिवृत्तलीन्यः ॥

-रघु० ७-६१

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भिं पश्यानुमता मयासि ।

एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः ॥ -रघु० ७-६७

राजा— मोस्तिरस्करिणीगर्वित, मदीयं शस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति । एष तमिन्
सन्दधे ।

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्सपः ॥ -शाकु० ६-२८

ततः स कृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपविलोहिताक्षः ।

गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी भुजङ्गनाशाय समाददेऽस्त्रम् ॥

-रघु० १६-७७

त्रिमूषणप्रत्युपहारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विशाम्पतिस्तम् ।

सौपर्णमस्त्रं प्रतिसन्जहार प्रहेष्यनिर्वन्धरुपो हि सन्तः ॥ -रघु० १६-८०

५. 'अस्त्राणि' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे अस्त्रविज्ञाया प्राप्तौ गुरोः सकाशात् कथं वा भवति, अस्त्रस्य प्रयोगे सहारे च पृथक्मन्त्राः वा कथम् उपयुज्यन्ते इत्येतत्-प्रदर्शकानि वचनानि अत्र निदिश्यन्ते ।

(१) गान्धर्वास्त्रम्—(रघु० ५-५७, ७-६१), (२) सौपर्णास्त्रम् (रघु० १६-८०), (३) गारुत्मतास्त्रम्—(रघु० १६-७७), (४) ऐन्द्रास्त्रम् (रघु० १५-२२), (५) अश्वयन्धतम्—(नागपात) (रघु० १२-७६), (६) ब्राह्मणास्त्रम्—(रघु० १२-९७) (७) शपीकास्त्रम्—(रघु० १२-२३), (८)

ऐन्द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुध्नेन स ताडितः ।

सिकतात्वादपि परां प्रपेदे परमाणुताम् ॥ -रघु० १५-२२

तस्मिन्नास्यदिपीकास्त्रं रामो रामावबोधितः ।

आत्मानं मुमुचे तस्मादेकनेत्रव्ययेन सः ॥ -रघु० १२-२३

गरुडापातविश्लिष्टभेघनादास्त्रबन्धनः ।

दाशस्थोः क्षणकेशः स्वप्रवृत्त इवामवत् ॥ -रघु० १२-७६

अमोघं सन्दधे चास्मै धनुष्येकधनुर्धरः ।

ब्राह्मणस्त्रं प्रियाशोकशल्यनिष्कर्षणीपधम् । -रघु० १२-९७

तद्वयोग्नि शतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम् ।

वपुर्महोरगस्येव करालफणमण्डलम् ॥ -रघु० १२-९८

तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्धादिपातयत् ।

स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातत्रणवेदनाम् ॥ -रघु० १२-९९

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।

पुरा जनस्थानधिमर्दशङ्की सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥

-रघु० ६-६२

सोऽस्त्रमुग्रजवमस्त्रकोविदः सन्दधे धनुषि वायुदैवतम् ।

तेन शैलगुरुमप्यपातयत्पाण्डुपत्रमिव ताडकासुतम् ॥ -रघु० ११-२८

वायुदैवताख्यम्- (रघु० ११-२८) इति, प्राधान्येन एतानि अस्त्राणि अत्र सङ्-
गृहीनि । तत्तेषाम् अस्त्राणाम् प्रभावाः च अत्र विस्तरेण वर्णिताः मुलमतया ज्ञातुं
शक्यन्ते । एकस्य अस्त्रस्य प्रयोगात् अनन्तरम् तत्परिहाराय अन्यस्य अस्त्रस्य उपयोगः
कृतः इत्येतत् उपरि निर्दिष्टं वचनं ज्ञातुं शक्यते । एषु सर्वेषु अपि अस्त्रेषु 'ब्राह्मणस्त्र'
स्य निर्देशः अमोघास्त्रम् इति कृतः तदेव च प्रधानम्- (रघु० १२-९७) इति अत्र
ज्ञायते । अस्त्रप्रभावापेक्षया च अस्त्रप्रभावः अधिकतरः इति उपरितनवर्णनेन ज्ञायते ।

शस्त्रविशेषाः तत्रप्रभावश्च^६

मह्नापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः स्मश्रुत्सैर्हीम् ।

तस्तार सराध्यासैः स क्षौपटद्रैरिव ॥ -रघु० ४-६३

अयःशङ्कुचितां रक्षः शतघ्नीमथ शत्रवे ।

दृता वैवस्वतस्येव कूटशाल्मलिमक्षिपत् ॥ -रघु० १२-९५

राघवो रथमप्राप्तं तामाशां च सुरद्विपाम् ।

अर्धचन्द्रमुखैर्वाणैश्चिच्छेद कदलीसुखम् ॥ -रघु० १२-९६

अपशूलं तमासाद्य लवणं लक्ष्मणानुजः ।

रुरोष संमूलीनो हि जयो रन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ -रघु० १५-१७

मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम् ।

यत्रोत्पलदलैर्न्यमन्वाणेषुः सुरद्विपाम् ॥ -रघु० १२-८६

साक्षात् सङ्ग्रामवर्णनम्^७

नदसु त्र्येण्यविमान्यवाचो नोदीरयन्ति स्म कुलोपदेशान् ।

वाणाधुरैरेव परस्परस्य नामोर्जितं चापमृतः शशंसुः ॥ -रघु० ७-३८

६ 'शस्त्रविशेषा तत्रप्रभावा च' इत्येतस्मिन् उपप्रकरणे विविधानाम् सस्त्राणाम् निर्देशा, उपयोगाः च दृश्यन्ते । एषु प्रथमाः (१) 'मह्ना' (रघु० ४-६३) (२) शतघ्नी (रघु० १२-९५) (३) अर्धचन्द्रमुखवाणाः (रघु० १२-९६), (४) शूलः (रघु १५-१७) (५) 'घनुष्प-वाण-धसि-इत्यादयः च कालिदासेन उद्धृता शस्त्रविशेषा । अत्रापि समानशस्त्राणाम् एव अस्त्रवत्, एतस्य शस्त्रस्य प्रयोगं विप्रमाणे अग्रेन तस्य उपरि अन्यस्य शस्त्रस्य उपयोग (रघु० १२ १५-९६) अत्र ज्ञानुं शक्यते । शस्त्रविशेषाणां प्रभावां मा भवतु इत्येतदर्थं तनुच्छद-रुच-वर्म-दग्धादयः शरीराच्छादनपरानि रक्षासाधनानि अपि तत्र तत्र निर्दिष्टानि ।

७. 'साक्षात् सङ्ग्रामवर्णनम्' इत्यस्मिन् उपप्रकरणे रामराज्ये मंत्रिभिराज्य-स्य-हारादिव-आयने । 'सैनिकं स्वस्वकुलात्ता पापिधाना जयपोष विभवे स्म,

रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे विलोलघण्टाकणितेन नागः ।
स्वभर्तृनामग्रहणाद्भ्रूव सान्द्रे रजस्यात्मपरावबोधः ॥ -रघु० ७-४१

प्रहारमूर्च्छापगमे रथस्या यन्तनुपालभ्य निवर्तिताश्चान् ।
यैः सदिता लक्षितपूर्वकेतुंस्तानेव सामर्पतया निजधनुः ॥
-रघु० ७-४४

तनुत्यजां वर्मभृतां विकोशैर्वृहत्सु दन्तध्वसिभिः पतद्भिः ।
उघन्तमग्निं शमयाम्ब्रभूर्गजा विविग्नाः करशीकरेण ॥ -रघु० ७-४८

अन्योन्यसूतोन्मथनादभृतां तावेव सूतौ रथिनी च कौचित् ।
व्यथौ गदाव्यायतसम्प्रहारौ भग्नायुधौ बाहुविमर्दनिष्ठौ ॥
-रघु० ७-५२

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।
तस्यो ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ -रघु० ७-६२

रथी निपङ्गी कचची धनुष्मान् दृप्तः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः कल्पक्षयोद्भृत्तमिवार्णवाम्भः ॥ -रघु० ७-५६

स शोणितैस्तेन शिलीमुखाम्रैर्निक्षेपिताः केतुपु-पार्थिवानाम् ।
यशो हृतं सम्प्रति राघवेण न जीवितं वः कृपयेति वर्णाः ॥
-रघु० ७-६५

शङ्खस्वनाभिज्ञतया निवृत्तास्तं सन्नशत्रुं ददृशुः स्वयोधाः ।
निमीलितानामिव पङ्कजानां मध्ये स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥ -रघु० ७-६४

इति एतत् (रघु० ७-३८, ४१) इत्यत्र अजस्य युद्धवर्णनावसरे विस्तरेण वर्णितम् ।
सूतस्य नाशे स्वयम् एव सूतत्वम् सम्पादनीयम्, आयुधेषु भग्नेषु सत्सु, बाहुभ्यामेव
युद्धम् निवर्तनीयम्, परम् युद्धात् न परावर्तनीयम् इत्यादि (रघु० ७-५२) इत्यादिषु
स्थलेषु सम्यक् वर्णितम् । मध्ये मध्ये यथा जयघोष तथैव जयप्राप्त्यनन्तर शङ्ख-
निनादः आसीत् इति (रघु० ७ ६३-६४) इत्यत्र सम्यक् वर्णितम् । साक्षात्समर-
प्रसङ्गे अपि शत्रूणां गरीरनाशापेक्षया यज्ञस्य अवहरणम् एव वरम् इति एतत्

ततः प्रियोपात्तरसेऽधरोष्ट्रे निवेश्य दध्मौ जलजं कुमारः ।

तेन स्वहस्तार्जितमेकधीरः पिबन् यशो मूर्तेमिवावभासे ॥ -रघु० ७-६३

कूटयुद्धम्

कूटयुद्धविधिज्ञेऽपि तस्मिन् सन्नार्गयोधिनि ।

भेजेऽभिसारिकावृत्तिं जयश्रीर्वीर्यगामिनी ॥ -रघु० १७-६९

यः मुत्राहुरिति राक्षसोऽपरस्तत्र तत्र विमसर्प मायया ।

तं क्षुप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां व्यभजदाश्रमाद्वहिः -रघु०

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवी ।

जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविभितः -रघु० १२-५३

अथ रामशिरश्छेददर्शनोद्भ्रान्तचेतनाम् ।

सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत् ॥ -रघु० १२-५५

‘यगो हृत सम्प्रति राघवेण न जीवित व कृपयेतिवर्णा । (रघु० ७-६५) ’ इत्यत्र सम्पक् उच्यते ।

८. ‘कूटयुद्धम्’ अस्मिन् उपप्रकरणे कूटयुद्धेन-मायया वा शत्रून् वञ्चयित्वा विजयप्री सन्पादनीया इत्येतद्दर्शकानि वचनानि अत्र सत्रगृह्यन्ते । ‘कूटयुद्धज्ञानम् अत्यन्तम् आवश्यकम्, परम् प्रवृत्तिं तु धर्मयुद्धेन एव भवतु’ इति एतत् (रघु० १७-६९) इत्यत्र सम्यक् प्रदर्शितम् । मायाप्रवृत्तिविषये रक्षसाम् एव वर्णनं प्रायः तत्र तत्र समुपलभ्यते । शाकुन्तले पण्डे अङ्के राजः उक्ति - भो तिरस्करिणी-गर्धित, मदीम दास्य त्वा द्रक्ष्यसि’ इति (शाकु० ६-२८) । अत्र तिरस्करिण्या उपयोगं यपि कूटयुद्धसदृश मायाप्रकारं वा इति स्पष्टं भवति । मायया इतस्तत्र सञ्चरणम् (रघु० ११-२९), मृगारूपेण परेषां वञ्चनम् (रघु० १२-५३), प्रथमम् कोबिलादिसदृश मञ्जुल ध्वनि अनन्तरम् शिवादिबत् घोर स्वप्न (रघु० १२-३९), जीवति अथि शत्रो सम्करण सञ्जातम् इति दर्शयितुं तन्छिद्रम्

लक्षणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।

शिवाघोरस्वनां पश्चाद्बुधे धिक्कृतेति ताम् ॥ -रघु० १२-३९

ध्वजकेतवः १

वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।

निचखान जयस्तम्भान् गङ्गास्रोतोऽन्तरेषु सः ॥ -रघु० ४-३६

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्य प्राचीनबर्हिणा ।

अद्विताननिलोद्घूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ -रघु० ४-२८

अयोपशल्ये रिपुमग्नशल्यस्तस्याः पुरः पीरसख. स राजा ।

कुलध्वजस्तानि चलध्वजानि निवेशयामास बली वलानि ॥ -रघु० १६-३७

यन्ता हरेः सपदि संहतकार्मुकउद्यम्

आपृच्छ्य राघवमनुष्ठितदेवकार्यम् ।

नामाङ्करावणशराङ्कितकेतुयष्टिम्

ऊर्ध्वं रथं हरिसहस्रयुजं निनाय ॥ रघु० १२-१०३

ततो धनुष्कर्षणमूढहस्तमेकांसपर्यस्तशिरस्त्रजालम् ।

तस्यौ ध्वजस्तम्भनिपण्णदेहं निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥ -रघु० ७-६२

प्रदर्शनम् (रघु० १२-७४) इत्यादिभि बहुभि उपायै मायाविरूपाणाम् प्रवटन दृश्यते ।

१ 'ध्वजकेतवः'—इत्यस्मिन् उपकरणे ध्वजानां केतूनां च निर्देशपराणि वचनानि सद्गृह्यन्ते । तेनासु प्रतिर्सनिकम् ध्वज अबवा केतु आमीत् इत्येतत् 'कुल-ध्वज तान् चलध्वजान् (रघु० १६-३७)', 'नरदेवसैन्यम् ध्वजस्तम्भनिपण्णदेह तस्यौ (रघु० ७-६२)' इत्यादिभि स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यते । ध्वजानां केतूनां च विशेषा तत्तेषां नृपाणां राज्यानां च परम्परानुसारम् वैशिष्ट्यानुसारम् आसन् इत्येतत् 'मत्स्यध्वजा (रघु० ७-४०) इत्यनेन ज्ञातुं शक्यते । प्रधानानाम् अमात्यादीनाम् नृपाणां च पृथगाकारा ध्वजा आसन् इति अनुमातुं शक्यते । विजयप्राप्त्यनन्तरं तत्र

मत्स्यध्वजा वायुवशाद्विदोर्णैर्मुखैः प्रवृद्धध्वजिनीरजासि ।

वसुः पिबन्तः परमार्थमत्स्याः पर्याश्रितानीव नवोदकानि ॥ -रघु० ७-४०

युद्धे मृतानां विशिष्टा उत्तरक्रिया ' "

तं विनिधिष्य काकुत्स्थी पुरा द्रूपयति स्थलीम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचरुनतुः ॥ -रघु० १२-३०

विशिष्ट-हिंसा-प्रतिषेधः "

तमापतन्तं नृपतेरवधयो वन्यः करीति श्रुतवान् कुमारः ।

निवर्तयिष्यन् विशिखेन कुम्भे अध्वान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ -रघु० ५-५०

नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तत्कृतवान् पङ्क्तिरपो विलङ्घ्य तत् ।

अपथे पदमर्पयन्ति हि श्रुतमन्तोऽपि रजोनिमीलितः ॥ -रघु० ९-७४

न प्रद्वर्तुमलमस्मि निर्देयं ' विप्र ' इत्यभिभवत्यपि स्वयि ।

शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हन्मि लोकमुत ते मखार्जितम् ॥ -रघु० ११-८४

तत्र प्रदर्शितेषु स्वस्य जयस्तम्भादिप्रतिष्ठापनम् अपि साम्यात् साधर्म्यात् च अत्र सङ्ग्रहयते—' रघु जयस्तम्भान् गङ्गास्योत्तरेषु [नचलान्] (रघु० ४-३६) ।

१० ' युद्धे मृतानां विशिष्टा उत्तरक्रिया ' अस्मिन् उपप्रकरणे युद्धे मृतानां साधूणां वसुधायां खनित्वा निक्षेप कर्तव्य, यतः, अशुचि गन्ध सर्वत्र मा भवतु ' इति एतत् (रघु० १२-३०) इत्यत्र सम्पदक् वर्णितम् । सामान्यतः स्वपक्षीयाणां समादरणीयानां कृते अग्निसात्वरण आसीत् इति तु जटायुष वर्णनेन ज्ञातुं शक्यते (रघु० ११-५६) ।

११ विशिष्टहिंसाप्रतिषेध—अस्मात् उपप्रकरणात् वन्य गज (रघु० ५-५०), अपकारी अपि विप्र (रघु० ११-८४), तपस्विनां सरसिता मृगादिका,

भोः भोः राजन्, आश्रममृगोऽर्थं न हन्तव्यः न हन्तव्यः ।

-शाकु० १, पृ. २०

उषतैकभुजयष्टिमाघतीं श्रोणिलम्बिपुरुपान्त्रमेखलाम् ।

तां विलोक्य वनितावधे घृणां पत्रिणा सह मुमोच राघवः ॥

-रघु० ११-१७

(शाकु० १ पृ. २०), वनिताः च (रघु० ११-१७) न हन्तव्याः इति सामान्यतः ज्ञातुं शक्यते । यद्यपि रामेण ताडकाया वधः कृतः तथापि कस्याः अपि अवलायाः वधः भयम्भ्यः एव इति कथने एव तात्पर्यं वर्तते । (रघु० ११-१७)।

प्रथमम् परिशिष्टम्

वचनानाम् अकाराद्यनुक्रमेण सूचिः

अ

अक्षबीज०- २२
 अग्निवर्ण०- २३
 अङ्गदम्- ३०, ८७
 अचिराधि०- ६८
 अजयदेक०- ४
 अजिताधि०- ६०
 अत आहर्तुम्- ३
 अतोऽयमश्वः- ३७
 अथ जानपदो- १३
 अथ तं सव०- ६०
 अथ नयन०- १
 अथ राम०- १०१
 अथवा उपपन्नम्- १७
 अथ वीक्ष्य- २३
 अथ स विषय०- २३, २७, ३०
 अथ साय०- ६०
 अथान्यमहिषी- ३४
 अथायर्व- ५९
 अथाधिशिष्ये- ६७
 अथाभिपेकम्- २५
 अथेतरे- २८
 अथेश्वरेण- ३२

अथोपनीतम्- २८
 अथोपशल्ये- १०२
 अद्वा श्रियम्- २९
 अध्याक्रान्ता- ४, १७
 अनम्राणाम्- ७१
 अनयत्- ६६, ७२, ७४
 अनाकृष्टस्य- ५१
 अनुकरिणि- १२, १९
 अनुभूय- २५
 अन्यदा- २०
 अन्येषुः- ३४, ३९
 अन्योन्य०- १००
 अपनीत०- १७, ६९
 अपशूलम्- ९९
 अमी हि- २
 अयःशङ्कु०- ९९
 अर्धमर्ध्य०- २२
 अर्थ स- ७०
 अवाकिरन्- ९
 अवेक्ष्य रामम्- २१
 अवैमि च- ११
 अवैमि ते- ५७
 असङ्गमदि०- ३७

असमाप्त०- ५९
 असौ पुर०- ६०
 अस्ति देव्याः - ८९
 अखं हरात्- ९८
 अस्मान्साधु- ३३
 अहन्यहन्या०- ४
 अहमेव- ९
 अहीनगुः - ४६
 अहो दीप्ति०- ४
 अहो महानु०- ४

आ

आजन्मनः - ६
 आदिष्टवर्त्मा- ४३
 आपन्नस्य- १४
 आपादपन्न०- ७२
 आमुक्ताभरणः - ८
 आयुष्मन्- ३९
 आलोकान्तान्- ५२
 आथर्व्य- ९२
 आस्फालितम्- ९१

इ

इतःपरान्- ९७
 इतस्तपस्वि०- ४०
 इति क्रमात्- ७६
 इति प्रगल्भम्- १३

इति प्रतिश्रुते- ३४, ३९
 इति विस्मृतान्य०- ४५, ५४
 इति क्षितीशः - ३७
 इयं जनित०- १०
 इत्यमाराध्य०- ७९
 इत्याप्तवचनात्- १५
 इदं रान०- ४७
 इन्द्रियार्थ०- ४५
 इक्षुच्छाया०- ९
 इक्ष्वाकुवंश०- २९

उ

उदक् प्रतस्थे- ९
 उदयमस्त०- ७१
 उदायुधाना०- ९६
 उद्यतैकमुज०- १०४
 उपगतोऽपि- ६४
 उपपन्नम्- २१, ५९
 उभयेमव- ४३
 उमाभ्याम्- ४१
 उरस्यप०- ८

ऋ

ऋद्धापणा- ९०

ए

एवं मोः - ८३

एपत्वाम्०- १७

ऐ

ऐन्द्रमस्त्र- ९७

क

कः पीरवे- २०

कयं समुद्र०- ४८, ८२

कयं कार्य०- ७९

कम्बोजाः - ७२

कस्तस्य- ३२

कातर्यम्- ७७

कामं कर्णान्त- ७

कामं नृपाः- ८५

कामरूपेश्वरः- ४४, ७२, ८२

कालान्तरः०- ९२

किं काश्यप०- ४१

किं तावत्- १४

किमत्र चित्रम्- ४

किमप्यहिंस्यः- १८

कुतो धर्मक्रिया०- १७, ४१

कुशावतीम्- ६०

कूटयुद्ध०- १०१

कृच्छ्रलम्घम्- १८, ३८

कृतदण्डः- १५

कृताः शरण्यम्- १८

फो नु खटु- ४

कौशिकेन स- १२

क्षतात् किल- १६

क्षत्रजातम्- २२

क्षत्रियान्त०- २०

क्षितिस्त्रिमुमती- ८

ख

खनिभिः- ८

ग

गरुडापात०- ९८

गान्धर्वेण- ३२

गुणवत्सुत०- २३

गुरोः स च- ७६

गृहिणी०- ३४

गृहीत०- ७२, ८२

गौरवात्- ५६

ग्रहैस्ततः - ७४

च

चरणयोः - ७३

चित्रकूट०- २८

चित्रदिपाः- ९१

ज

जग्हुः - ९

जनाय- ३१

जयतु जयतु देवः— ५८
 जयतु देवः— ४४
 जातः कुले— ३६
 जाते भर्तुः— ३५
 जाने तपसो— ४२
 जाने विसृष्टाम्— ११
 जुगोपात्मानम्— ५१, ८३
 जेतारम्— ६९
 ज्ञाने मौनम्— ५१

त

तं राजवीथ्याम्— २
 तं लोकपालाः— ३१
 तं विनिष्पिष्य— १०३
 तं श्लाध्यं— ३२
 तं गृहोपवने— ५४
 ततः परम्— ३६
 ततः परान्— ३८
 ततः प्रजानाम्— २७
 ततः ग्रहस्य— १९, ३७
 ततः प्रियोपात्तं— १०१
 ततः स कृत्वा— ९७
 ततः सपर्याम्— ९०
 ततो गौरीगुरुम्— ९४
 ततो धनुं— १००, १०२
 तत्र जन्यम्— ९४
 तत्र सीर्षं— २३

तत्र भवतः— १४
 तत्रैनम्— २६
 तत्साधु कृतं— ३९
 तथापि तावत्— ५७
 तथापि शत्रुं— १६, ६८
 तथाभाविनम्— ३१
 तथेयुपस्पृश्य— ७
 तदर्हसीमाम्— ९२
 तदलं तदपायं— ८
 तदिच्छामः— ३
 तद्रक्ष कल्याणं— ८५
 तद्योग्नि— ९८
 तनुत्यजाम्— १००
 तपस्यनधिं— १५, २०
 तपो रक्षन्— १५, ८१
 तपोवनं— ३९
 तमन्वराय— ३७, ४४, ७३
 तमन्वरे— ३६, ४३
 तमन्वरीत्— ९१
 तमरण्यं— २३
 तमशक्यम्— २८
 तमात्मसम्पन्नम्— १९
 तमादौ कुलं— ७
 तमाधृतं— ९६
 तमापतन्तम्— १०३
 तमीशः— ७२, ८२
 तमुद्ग्रन्तम्— ६८

तमृषिः— ४२
 तं पितुः— २२
 तं भावार्थम्— २७, ३५, ५४
 तं भूपतिः— ५, ३८
 तयोर्जगृहतुः— ५९
 तव मन्त्रकृतः— ५९
 तवार्हतः— ३९
 तस्मान्मुच्ये— ५९
 तस्मिन्नास्थ०— ९८
 तस्मिन्नुपायाः— ७७
 तस्मिन् मघोनः— ५८
 तस्मै निशा०— ७५
 तस्मै विसृज्य०— २३
 तस्मै सम्यक्०— ६६
 तस्मै हिमाद्रेः— ३
 तस्य वीक्ष्य— ३३
 तस्य संवृत०— ४, ५०, ६१
 तस्य संस्तुय०— ४३
 तस्याः स रक्षार्थम्— ९५
 तस्याः स राजोपपदम्— ९०
 तस्यानुमेने— ३, ५७
 तस्यापनोदाय— ३५
 तस्यामेवास्य— ७७
 तस्यावसाने— ९५
 तस्येकस्योच्छ्रितम्— ३१
 तस्योपकार्या०— ४३

तास्वचारिण्यम्— ३४, ३८
 तां दृष्टिविषये— ३४, ३९
 तां शिल्पिसङ्घाः— ९०
 तात शुद्धा— ३४
 तामस्मदर्थे— ३
 तामेकभार्याम्— ८
 ताम्बूलीनाम्— ९५
 तुरगखुरहतः— ४६
 ते चतुर्य०— ७५
 ते तस्य— २६
 तेन भर्त्रा— ४३
 तेन मन्त्र०— ९८
 तेन महासाराणि— ४३
 तेन हि मद्रचनात्— ४१
 तेनार्यवान्— १०
 तेनोत्तीर्य— ९३
 ते पुत्रयोः— १९
 ते रेखाध्वज०— ५, ७३
 तेपा सदस्य०— ४४, ८२
 ते सेतुवार्ता०— ८१, ८५
 तैः कृतप्रकृति०— २७, ३५, ५४
 त्यागाय सम्मृता०— २२, ५०
 त्याजितैः— ६९
 त्वचं स मेध्याम्— ६

द

- दघतो मङ्गल०— ५
 दिग्भ्यो निमन्त्रिताः— ४२
 दिखीपानन्तरम्— ६७
 दिष्ट्या दण्डेनैव— ७६
 दुदोह गाम्— ८७
 दुरितं दर्शनेन— २
 दुरितैरपि कर्तुम्— १९, २८, २९
 दुर्गाणि दुर्ग्रहाणि— ८९
 दुर्जातबन्धुः— ७१
 दूरापवर्जित०— ७३
 दुर्वायवाङ्कुर०— २६
 दृढभक्तिरिति— २९
 दृढसारम्— ३३
 दृष्टदोषापि— ४५
 देव, अमात्यः— ४८, ५५
 देवास्तदन्ते— ३
 द्वेष्योऽपि संमतः— ५१

न

- न किलानुपयुः— ५
 न खरो न च— ७२
 न तस्य मण्डले— ५७
 नदत्सु तूर्येषु— ९९
 नघर्ममर्याकामाभ्याम्— ८८
 न नवः प्रभुः— ६१

- न प्रहर्तुम्— २१, १०३
 न मृगयाभिः— ४५
 नयगुणोपचिताम्— ७८
 नयविक्रिः— ३९, ५५
 नरेद्रमूला०— २८
 निगृह्य शोकम्— १६
 नियमयसि— १२, ४७, ५२
 नियुज्य तम्— ३६
 निर्णयाधिकारिणे— ४८
 निर्वन्धपृष्ठः— ५६
 निर्वन्धवम्— ३
 निर्वन्धते— ८१
 निववृते— ६८
 निशाचरोपप्लुत०— १२
 निशासु मास्वत्०— ९१
 नाशित्य च— १८
 नीवारणभागम्— ८१
 नृपतिः प्रकृतीः— ४९
 नृपतेः प्रतिषिद्धम्— १०३
 नृपस्य घर्णा०— १६
 नैर्ऋतघ्नम्— ७
 नैतच्चित्रम्— १४, ८४
 न्यस्ताक्षरम्— ६१, ७७

प

- पक्षच्छिदा— ६४, ७३
 पञ्चमम्— २

पणवन्धमुखान्— ७७
 पत्तिः पदार्ति— ९६
 पद्मा पद्मात०— ३१
 परकर्मापहः ६१
 परात्मनोः— ६७, ७८
 परामिसन्धान०— ६४
 परिग्रहबहुत्ये— ७, ३३
 परिषयं च— ४५, ५४
 परेषु च स्वेषु— ५७
 पिता पितृणाम्— २४
 पितुर्नियोगात्— ५१, ८७
 पित्रा दत्ताम्— ५१
 पित्रा विसृष्टाम्— २९
 पित्रा संवर्धितः ७६
 पित्र्यमंशम्— २१
 पुण्याश्रम०— ४०
 पुत्रस्य ते— ५
 पुत्रो रघुः— ३६
 पुरन्दरश्रीः— ९
 पुरुषायुष०— २१, ५९
 पुरुहूतध्वजस्य— ९
 पुरोहितपुरोगाः २६
 पूयं प्रहर्ता— ९६
 पृथिव्याः यः— १२, ८४
 पौरा अस्मद०— ९, ४०
 पोरेषु सोऽहम्— ११

प्रजाः प्रजाः स्वाः— १०
 प्रजानां विनया०— १०, ५१
 प्रजानाम् एव— ५०
 प्रतापोऽप्रे ततः— ९३
 प्रतिजग्राह— ९३
 प्रतिशुश्राव— १६
 प्रत्यभिज्ञानरत्नम्— ५६
 प्रथमपरिगतार्थः— २४
 प्रलोभ्यवस्तु०— ३१
 प्रवृत्तानुप०— ५६
 प्रसन्नमुखरागम्— ५
 प्रहारमूर्च्छा०— १००
 प्रायो विपाण०— ६८
 प्राहिणोच— ६०
 प्रियंवदात् प्राप्तम्— ९७
 प्रियतमाभिरसौ— ७४

व

वन्धच्छेदं सः— २७
 वभूव रामः— ११
 बलमार्तमयो०— ३८
 बलिक्रिया०— ९२
 बाढमेव दिधसेषु— ५४, ६१

म

भद्र सेनापते— ४०

भरतस्तत्र- ६८
 भङ्गापवर्जितैः- ९९
 भवनेषु रसा०- १७, २४
 भवानपीदम्- १८
 भवानेवाविनीतानाम्- १७
 भव्यमुख्याः समारम्भाः- ६१
 भस्मसाःकृतवतः- १९
 भीमकान्तैः नृपगुणैः- ५, ५०
 भूतानुकम्पा- १०
 भूत्वा चिराय- २४, ३५
 भोः कामं धर्मकार्यम्- ४७
 भो भोः तपस्विनः- ४१
 भो भो राजन्- १०४
 भो भोस्तपस्विनः- ४६
 भोः तिरस्करिणी०- ९७

म

मरवांशभाजाम्- ३६
 मणो महानीलः- २
 मत्स्यध्वजाः- १०३
 मदात्मसम्भवम्- २७
 मनुष्यवाहम्- ३२
 मन्त्रः प्रतिदिनम्- ६१
 महाभागः कामन्- १५
 मातङ्गित्तस्य- ९९
 मा भूदाश्रम०- ४२
 मूर्ख, अन्यद्- ४०, ८७

मेदच्छेदकृशोदरं- ४६
 मैथिलस्य धनुः- २०
 मौद्गल्य, तत्रभवतोः- ८६

य

यः सुबाहुरिति- १०१
 यतिपार्ष्णिधरिङ्गधारिणौ- २३, ८७
 यत्कुम्भयोनेः- ३१
 यथा न मे- ४१
 यथा प्रहादनात्- ८
 यथाविधि हुताग्नीनाम्- ४९
 यदात्य राजन्य- १८, ३७
 यदुत्तिष्ठति- ४०, ८१, ८७
 यदुवाच न- ६९
 यद्गोप्रतर०- २५
 यन्ता हरेः सपदि- १०२
 यन्मिथः समयात्- ३२
 यस्मिन् मही- ५
 यां सेकतोत्सङ्ग०- ९०
 युषाजितध्व- ३०
 येन येन विगुण्यते- १०
 योऽसौ राजसूय०- ३८

र

रक्षसा मृग०- १०१
 रक्षोवचान्तो- २०
 रघुरपि जातयेदो- ७०

रघुरश्रमुल्लस्य- २४
 रघी निपङ्गी- १००
 रघो रथाङ्ग०- १००
 रम्यास्तपो- ६, १३
 राघनोऽपि चरणौ- १८
 राघवो रथम्- ९९
 राजराक्षितव्यानि- १३, ८४
 राजसत्त्वम्- २१
 रात्रावनाविष्कृत०- ९२
 रात्रिन्दिवविभागेषु- ४९
 रामोऽपि सह- २४
 रामं पदातिम्- ९६
 रेखामात्रमपि- ५०

ल

लक्ष्मणः प्रथमं- १०२
 लिङ्गैर्मुदः- ६१

व

वङ्गानुखाय- १०२, ९४
 वसस्य होमार्थ०- ८१
 वधनिर्घृत०- ७०
 वधमप्याश्रम०- ४०
 वधरथ, अननि०- ५५
 वधरथ, द्यु०- ३३
 वधोरूप०- ६
 वसीसुतस्तस्य- ६९

वसिष्ठस्य गुरोः- २१
 वस्वीकसाराम्- ९१
 वाच्यस्त्वया- ११
 वापीष्विव स्रवन्ती- १३
 वाहतक, किं प्रति०- ७८
 विजयतां देवः- ८६
 विदितो भवान्- ४०
 विधेरधिक०- ३७
 विनयन्ते स्म- ९५
 विप्रोपितकुमारम्- ८५
 विभूषणप्रत्युपहार- १८, ९७
 विशीर्णतल्पा०- ८१
 वृक्षेशया- ९१
 वेत्रवति, मदचनात्- ४८, ५५
 वेद्मानि रामः- ९०
 व्रताय तेन- ६

श

शक्येष्वेवामनन्- ७८
 शंखस्वनाभिज्ञ- १००
 शत्रुघातिनि- ३०
 शन्द्रादीन् विपयान्- १२
 शैलयेऽम्बस्त०- २२, ५०
 शोचनीयासि- १३
 श्मश्रुप्रवृद्ध०- ५५
 श्रुत्या तस्य श्रुयो- १३

स

- संमोहनं नाम- ९७
 स किंवदन्ती- ५६
 स किलाश्रमम्- २४
 स क्षेमबन्धानं- २४
 सखा दशरथस्यापि- ६०
 सख्युस्ते स किल- ७१
 स गत्वा सरपू०- २५
 स गुणानां- ७७
 स गुप्तमूल०- ६३, ६७
 सङ्ग्रामस्तुमलो- ९४, ९३
 स चतुर्धा वमौ- ८८
 स तक्षपुष्कलौ- २९
 स तां वदभिषेकान्ते- २६
 स तीर्त्वा कपिशाम्- ९४
 सत्रान्ते सचिवसखः- ४४, ५५
 स त्वं निवर्तस्व- १३
 स त्वं पशस्वो- २३
 स ददर्श समा०- ४९
 सदयं वुमुजे- ८
 स धर्मस्वसखः- ४९
 स घातुभेदा०- ४४
 स निवेश्य- ३०
 सन्तानार्थाय- ५३
 स पूर्वजन्मान्तर०- ६
 स वमूव दुरासदः- २० ५९

- स चलानां च- ९५
 स भवन्तम्- ४१
 सभाजनोपगतान्- ४२
 समतया वसुवृष्टिः- ७६
 सममेव समाक्रान्तम्- ३१, ६६, ६८
 स मुहूर्तं क्षमस्वेति- १३
 स मौलिरक्षोहरिभिः- २५, ९०
 संपरस्यते वः- ३
 स ययौ प्रथमम्- ६७, १०२
 स राजलोक०- ६२
 स राज्यं गुरुणा- २७
 सरितः कुर्वती- ६६, ७५
 सरित्समुद्रान्- २५
 सर्पस्येव शिरोरत्नं- ७४
 सर्वः प्रार्थितम्- ८८
 सर्वं सखे- ५७
 सर्वैर्बलाङ्गैः- ९४
 स विश्वजितं- ३६, ८३
 स विसृष्टः- २८
 स वेलावप्रवलयाम्- १५, ८४
 स शुश्रुवान्- १९
 स शोणितैः- १००
 स सेतुं बन्धयामास- ९३
 स हि प्रथमजे- २८
 स हि सर्वस्य- ७६
 सा वैतुमालो०- ९४

सा खडु विदित०— ४०
 साङ्गं च वेदम्— २२
 सान्निव्ययोगात्— ३२
 सा मूघराणाम्— ७७
 सिध्यन्ति कर्मसु— ५८
 सुरगज इव— ७५
 सुराः समभ्यर्थ०— ३
 सुरेन्द्रमात्राश्रित०— १
 सूत, विनीतवेषेण— ४०
 सेनापरिच्छदस्तस्य— ७, ५०
 सेय मदीया जननीव— ९०
 सोऽधिकारं— ४५, ५३
 सोपानमार्गेणु— ९१
 सोऽल्लभुप्रजवम्— ९८

सोऽहं तृष्णातुरैः— ३
 सोऽहं दाशरथिः— ३
 सोहमाजन्म०— १४, ४९, ८४
 सौमित्रिणा सावरजेन २६, ३१, ७५
 स्तम्भेषु योषिन्— ९२
 स्याने भवानेक०— ३६
 स्थित्यै दण्डयतः— ५१, ७६, ८७
 सप्तुर्वराति०— ६९
 स्वर्गामिनस्तस्य— २६, ८६
 स्वसुखनिरभिलाषः— १९

ह

हरिर्ययैकः— ३७
 हीनान्यनुपकर्तृणि— ६४, ७०

द्वितीयम् परिशिष्टम्
विशिष्टपारिभाषिकशब्दाः

[Some Political terms in कालिदास.]

- (१) अधिकारपुरुष—An officer
 (२) अनन्तरनृपति—The neighbouring king in द्वादशराजमण्डल
 [see page 65]
 (३) अन्तपाल—Frontier guard
 (४) अनुयात्रिक—Attendant—(one who follows the king going
 for दिग्विजय)
 (५) अभियायिन्—One who attacks
 (६) अभिसन्धि—Condition between two kings
 (७) अरिमण्डल—Circle of enemies
 (८) आत्मविसृष्टग्राम—Village granted as free gift to sacrificers
 (who were expected to perform the sacri-
 fices out of the revenues therefrom)
 (९) उच्छ्रय—The sixth portion of the gleaned corn
 (१०) उसाहशक्ति—Energy (one of the three wellknown शक्तिः)
 (११) उपदा—Present or offering to a king
 (१२) उपाय—The four expedients against enemy
 (१३) कर—Tax
 (१४) कृत्युद्ध—A treachereous fight
 (१५) चतु स्कन्धा—(Army) having four squadrons.
 (१६) त्रिसाधना (शक्ति)—Kingly power, consisting of three-fold
 means
 (१७) दण्ड—Force
 (१८) दण्डचक्र—Army

- (१९) दान—Bribery.
- (२०) दुर्ग—Fort.
- (२१) दुर्गपाल—Officer in the fort.
- (२२) द्वैराज्य—Joint rule.
- (२३) धर्मासन—The Throne of justice
- (२४) नियोग—Inevitableness.
- (२५) नृपमण्डल—Circle of twelve kings called द्वादशराजमण्डल.
[see page 65].
- (२६) पणवन्ध—Making a treaty.
- (२७) परातिसन्धान }
(२८) पराभिसन्धान } —Deceiving in political sense.
- (२९) पार्थिण—Rear side of विजिगीषु king in द्वादशराजमण्डल.
- (३०) प्रकृति—Subjects.
- (३१) प्रकृतिमण्डल—The entire kingdom (consisting of अमात्य,
सुहृद्, प्रजा etc.)
- (३२) प्रकृत्यमित्र—Natural enemy (see the position of अरि in
द्वादशराजमण्डल).
- (३३) प्रभुशक्ति—One of the three शक्तिः.
- (३४) प्रयाण—The march against enemy.
- (३५) प्राश्निक—Justice.
- (३६) बलि—Tax
- (३७) भेद—Seduction—(one of the four नीतिः).
- (३८) मण्डलनाभि—The prominent king among the circle
twelve Kings See विजिगीषु in द्वादशराजमण्डल
page 65
- (३९) मध्यम }
(४०) मध्यस्थ } —Neutral, impartial king. [see the adjacents
sides of the विजिगीषु king. Page 65].

- (४१) मध्यमशक्ति—Possessing moderate power—(see the position of मित्र in द्वादशराजमण्डल page 65).
- (४२) मन्त्र—Counsel.
- (४३) मन्त्रिन्—Minister
- (४४) मन्त्रिपरिषद्—Council
- (४५) यात्रा—March against enemy
- (४६) रन्ध्र—Weak-point
- (४७) राजमण्डल—Circle of Kings (see page 65)
- (४८) लोकतन्त्र—Governing the People
- (४९) वृत्त—The duties of a King.
- (५०) व्यवहार—Administration of Justice.
- (५१) व्यवहारासन—The court of justice
- (५२) शक्ति—Regal power
- (५३) शक्तित्रय—Three powers—(i) प्रभुशक्ति, (ii) मन्त्रशक्ति and (iii) उत्साहशक्ति
- (५४) शुद्धपार्श्व—With his rear clear (of the foes) [refer page 65 for the position of पार्श्व]
- (५५) षड्भाग } The sixth portion of the produce of the earth.
- (५६) षष्टांश }
- (५७) षट्गुण—The six expedients (namely सन्धि, विग्रह, यान, आगम, द्वेष, आश्रय)
- (५८) सप्ताङ्ग—The seven elements of the state (namely स्वामी, अमान्य, मुहूर्त, शीघ्र, राष्ट्र, दुर्ग, वन)
- (५९) सन्धि—Treaty (one of the six वर्याम्)
- (६०) सामन्—Conciliation (one of the four मीडिम्)
- (६१) सामन्त—Feudatory King